

KIRIM TÜRKLERİNİN SÜRGÜNÜ VE VATANA DÖNÜŞ MÜCADELESİ (1944–1990)

PROF. DR. KEMAL ÖZCAN*

Bugün Ukrayna toprakları içinde özerk bir cumhuriyet olan Kırım yarımadası, Karadenizin kuzeyinde stratejik önemi yüksek bir mevkidedir. Bu yarımada tarih boyunca çok çeşitli kavimler ile Hunlar, Kıpçaklar, Peçenekler, Uzlar, Hazarlar gibi Türk kavim ve toplulukları tarafından yurt edinilmiş, XV. yüzyıldan itibaren de Kırım Hanlığının merkezi olmuştur. Kırım Hanlığı kuruluşundan kısa bir müddet sonra, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethini müteakip, bu devletin himayesi altına girmiştir. Yaklaşık 300 yıl süren bu durum, 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sona ermiş ve Kırım bağımsız hâle gelmiştir. Ancak bu bağımsızlık çok kısa sürmüştür, 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından ilhak edilmiştir.

Kırım'ın Rus hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, yarımadada Türk nüfusa karşı ağır baskılar uygulanmıştır. İnsanların büyük bir kısmı "Ak topraklar" olarak adlandırdıkları Osmanlı Devleti'ne göç etmiş, bir kısmı katledilmiş, bir kısmı çeşitli yerlere sürgüne gönderilmiştir. Kırım'da yaşanan zulüm 1917 yılında gerçekleşen Sovyet İnkılabına kadar devam etmiştir.

Kırım Türkleri, Sovyet İnkılabını desteklemişlerdi. Bunun sonucunda inkılâbın lideri Lenin 1921 yılında yayınladığı bir deklarasyon ile Kırım Özerk

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Genel Türk Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

Kırım'ın Rus hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, yarımada Türk nüfusa karşı ağır baskılar uygulanmıştır. İnsanların büyük bir kısmı "Ak topraklar" olarak adlandırdıkları Osmanlı Devleti'ne göç etmiş, bir kısmı katledilmiş, bir kısmı çeşitli yerlere sürgüne gönderilmiştir. Kırım'da yaşanan zulüm 1917 yılında gerçekleşen Sovyet İnkılâbına kadar devam etmiştir.

SSC'nin kurulduğunu ilan etmiştir. Kırım'da teşkil olunan bu özerk cumhuriyet, yarımada Rus nüfusun çoğunlukta olmasına rağmen Tatar hâkimiyetindeydi. Başkanı Veli İbrahimov adlı bir Tatar'dı. Resmi dili de Tatarca idi. Kırım'da Tatar hâkimiyetinin yeniden şekillenmeye başladığı bu dönem, maalesef kısa sürdü. Lenin'in ölümünden sonra Sovyet Devleti'nin lideri olan Stalin, Kırım'a tıpkı Rus Çarlığı döneminde II. Katerina'nın bakış açısıyla bakıyordu. Yani Kırım'ın Türklerden arındırılıp, bu güzel yarımadanın Slavlaştırılmasını istiyordu. Nitekim o bu düşüncelerle Kırım Türklerini 1941 sonbaharında topyekûn Kazakistan'a sürgüne göndermeyi düşünüyordu.¹ Ne var ki o sırada patlak veren II. Dünya Savaşı buna imkân vermedi.

II. Dünya Savaşı sırasında, 1939 yılında yapılan Sovyetler Birliği nüfus sayımı verilerine göre, Kırım'da 1.123.806 kişi yaşıyordu. Bu sayının 557.449'unu Ruslar, 218.492'sini Kırım Türkleri ve 153.478'ini Ukraynalılar oluşturuyordu. Bölgede en az nüfus Litvanyalıları aitti (888 kişi).² II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği topraklarına da giren Alman orduları, Ekim 1941'de Kırım'a girmişlerdi.

II. Dünya Savaşı öncesinde, Almanların da Kırım'a dair çeşitli planları bulunmaktaydı. Onlar Kırım'ın kendi topraklarına dahil edilmesi³, bölgenin Alman subayları için bir tatil beldesi

hâline getirilmesi veya İtalyanlarla ihtilafı oldukları Güney Tirol Almanlarının buraya yerleştirilmesi düşüncesini taşıyorlardı. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için ise, Kırım'da yaşayan Ruslar, Ukraynalılar, Kırım Türkleri dahil herkesin sürgün edilmesi gerektiğine inanıyorlardı.⁴

Savaşın başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Sovyet topraklarını istila eden Alman orduları, Ekim 1941'de Kırım'ın kuzeyindeki Orkapı (Perekop)'dan içeri girerek, 30 Kasım 1941'e kadar Akyar (Sivastopol) dışında bütün Kırım'a hakim oldular.⁵ Kırım'ı Almanlara terk eden Sovyet idaresi, beraberindeki askeri kuvvetlerle

bölgeden çekilirken büyük bir katliama girişmiş, kendi askerlerinin yattığı hastaneleri dahi ateşe vermekten kaçınmamışlardı.⁶ Kırım'a giren Alman orduları ise, bir kısım halk tarafından kurtarıcı olarak karşılanmıştı. Almanlara gösterilen bu ilginin bir benzerini, Kırım dışında yaşayan Kırım Türklerinin vatanlarının bağımsızlığını elde etmek için Almanlarla temasa geçmelerinde görmekteyiz. İlk olarak Edige Kırimal ve Müstecip Ülkusal gibi tanınmış iki Kırım Türkü, Türkiye Cumhuriyeti'nin de çabaları sonucu Almanya'ya gitti. Kırimal ve Ülkusal burada Alman yetkililerle ülkesinin ve halkının geleceği hakkında girişimlerde bulundular.⁷ Aynı şekilde Kırım'da da bir kısım Kırım Türkü, vatanlarının Sovyet Rus hâkimiyetinden kurtularak bağımsız bir Kırım Türk devleti halini almasını istiyordu. Bu gaye ile Alman ordusu bünyesinde kurulan askeri taburlarda bazı Kırım Türkleri yer almıştı. "Gönüllü Nefsi Müdafaa Taburları" olarak da adlandırılan bu teşekküllerde yer alan Kırım Türklerinin bir bölümünün ise Nikolayev ve Akmesjid (Simferopol)'deki Alman esir kamplarında bulunan askerlerden oluştuğunu da belirtmek gerekir.⁸ Önemli bir kısmı, hayatta kalma arzusundaki savaş esirlerinden oluşan bu taburların, o dönemin şartları içinde ne kadar "gönüllü" oldukları ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu taburlarda gerçekten gönüllü olarak yer alan Kırım Türklerinin amaçları ise, Alman hâkimiyeti altında yaşamak değil, ne şekilde olursa olsun Rus hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsız Kırım devletini kurmaktır. Onlar bu hedefe ulaşabilmek için, Almanların kendilerine ne tür haklar tanıyacağını hesaba katmadan böyle bir işbirliğine giriştiler.⁹

Nefsi Müdafaa Taburlarında yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, bu taburlarda bulunan Kırım Türklerinin sayısının genel olarak 20.000 kişi civarında olduğu ifade edilmiştir.¹⁰ Bize göre bu konuda en doğru bilgiler Alman askeri belgelerinde bulunmaktadır. Nitekim bu bilgilere göre, Kırım'da toplanan gönüllü sayısı toplam 9255 kişidir.¹¹ Görevi Kırım'daki diğer milliyetlere mensup halkı korumak ve Sovyet partizanlarına (çeteci) karşı mücadele etmek¹² olan bu taburların infaz birlikleri olarak görev yaptığı ve Kırım'da yaşayan 88 bin sivilin ölümünde, 85 bin kişinin de Almanya'ya sürgün edilmesinde görev aldığı Sovyet makamları tarafından iddia edilmiştir.¹³

İşgalin ardından Kırım'da kurulan Alman idaresinin, Kırım Türklerine karşı askerî konularda gösterdiği itimadı siyasî meselelerde göstermediği dikkati çekmektedir. Bunun en bariz tezahürü, Almanlar tarafından Kırım'daki askerî makamların, yerel yönetimlerin ve emniyet teşkilatının büyük çoğunluğunda Rusların göreve getirilmesinde görülmektedir.¹⁴ Bunun yanında Almanların kendileriyle işbirliği yapan Kırım Türklerine karşı bir takım kültürel imtiyazlar

sağladığı bilinmektedir. Kırım Türkleri ayrıca Müslüman Komitelerinin teşkili gibi siyasî bir ayrıcalık da elde etmişti. Bu komite sadece dini ve kültürel meselelerle ilgilenme yetkisine sahip olmasına rağmen, gayr-i resmi olarak Kırım Türklerinin siyasî merkezi hâline gelmişti.¹⁵

Bir kısım Kırım Türkünün Almanlarla çeşitli ilişkilerde bulunmasının yanında, bu topluluğa mensup önemli bir kitlenin ise gerek Sovyet Kızıl Ordusu içinde gerekse partizan (çete) hareketi saflarında Almanlara karşı silahlı mücadeleye katıldığı görülmektedir. Kırım Türklerinin bu mücadeleleri savaş sonrası Sovyet literatüründe uzun süre yer almamıştı. Nihayet Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde yayınlanan eserlerde bu konulara yer verilmeye başlanmış, Almanlarla işbirliği yapanların aksine, Kırım Türklerinin çoğunluğunun "vatanlarına sadık kaldıkları" ifade edilmiştir. Bu mücadelede yer alan birçok Kırım Türkünün yüksek derecede madalya ve nişanlarla taltif edildiğine de yer verilmiştir. Bu ödüllerden biri ise, savaş sırasında 30 tane Alman uçağını düşüren ve bu kahramanlıklarından ötürü iki kere "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı alan Ahmet Han Sultan'a takdim edilmiştir.¹⁶

Kızıl Ordu ve partizan saflarında yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında da kesin bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, Kırım Türklerinin Sovyetler Birliği KP MK'nin XXIII. Kongresine göndermiş oldukları bir bildiri den anlaşıldığı kadarıyla, savaşın başında Kırım'ın Kuybişev, Bahçesaray, Aluşta, Sudak, Lenin ve Balaklava rayonlarına ait 21 köyden 18 yaşın üzerinde 4252 kişiden 2324 genç (ki bu bölgelerdeki toplam yetişkin nüfusun % 56.9'dur) Kızıl Ordu'ya katılmıştı. Ayrıca, yine bu köylerden 329 kişi partizan hareketine iştirak etmişti. Bu bildiri de, Kırım Türklerinin Kızıl Ordu ve partizan cephelerinde yetişkin nüfusunun % 26.4'ünü kaybettiği de belirtilmektedir.¹⁷ Kırım Türkleri gösterdikleri üstün başarılar sayesinde Kızıl Ordu ve partizan hareketi içerisinde kumanda mevkilerine kadar yükselmişlerdi.¹⁸ Bütün bunlara rağmen, partizan hareketinin Rus asıllı komutanlarından Makrousov ve Martinov gibi şahıslar, Kırım Türklerine karşı besledikleri düşmanlığı daha da ileriye götürerek, Sovyet yönetimine sunduğu raporlarda Kırım Türklerinin Almanlarla işbirliği yaparak "vatana ihanet ettiklerini" defalarca ifade etmişlerdi.¹⁹

Kasım 1943'te Stalingrad'da Alman ordusuna karşı ezici bir galibiyet kazanan Kızıl Ordu birlikleri, ilerlemesini sürdürerek 10 Nisan 1944'te Kırım'a yeniden hâkim oldu. Kırım'ın tekrar Sovyet hâkimiyetine girmesinin ardından, zafer sarhoşluğu içinde olan Kızıl Ordu askerleri özellikle Kırım Türklerine karşı ağır baskılar uyguladı, hatta birçok Kırım Türkünü katletti.²⁰ Sovyet askerlerinin Kırım Türklerine karşı böyle bir tutum sergilemelerinin altında yatan en önemli sebep,

Kırım Türklerinin Almanlarla işbirliği yaparak Kızıl Ordu ve partizan hareketlerine karşı savaşmalarıydı. Zira Sovyet yönetimi tarafından yapılan menfi propagandalarla bu insanlar Kırım Türklerinin vatana ihanet ettiklerine inandırılmışlardı.²¹

Sovyet yönetimi Kırım'a tamamen hâkim olduktan sonra, 20 Nisan 1944'te Kırım KP bölge komitesi, savaş sırasında Almanların yapmış oldukları cinâi faaliyetler ile onlarla işbirliği yapanları tespit etmek amacıyla bir **Olağanüstü Devlet Komisyonu** kurulmasına karar verdi. 5 Haziran 1944'te çalışmalarına başlayan komisyon Mayıs 1945'te görevini tamamladı.²² Bu komisyonun çalışmaları sonunda hazırlanan raporlar, Sovyet hükümetinin daha önceden düşündüğü Kırım Türklerinin sürgününe bir bakıma zemin hazırladı.

70 yıllık Sovyet tarihinde, bu ülkede yaşayan birçok topluluğun topluca sürgüne gönderilmeleri çok görülen bir olaydı. 1930-1950 yılları arasında birçok halk yaşadıkları yerlerden sürülerek ülkenin başka bölgelerinde, zor şartlar altında yaşamaya terk edilmişlerdi. Bu uygulamalara ilk defa, 1 Şubat 1931 tarihinde "kulak" olarak adlandırılan toprak sahibi zengin köylüler maruz kalmıştı. İki yıl içerisinde sürgünleri gerçekleştirilen bu şahısların toplam mevcudu 1.317.000 civarında idi.²³ 1937 yılında Sovyetler Birliği'nde yaşayan Koreliler²⁴, 1940'ta Polonya ile Sovyetler Birliği arasında 20 yıl önce cereyan eden savaştan sonra ülkede kalan 380.000 Polonyalı²⁵, 1941'de Volga kıyılarında yaşayan Almanlardan, savaş sırasında Alman ordusuna yardım ettiği gerekçesiyle toplam 1.024.722 kişi²⁶ sürgüne maruz kaldı. Bunun yanında 28 Ekim 1943 tarihli SSCB YSP kararnamesiyle toplam 93.139 Kalmuk Altay, Krasnoyarsk, Omsk ve Novosibirsk bölgelerindeki özel iskân alanlarına sürgün edildi.²⁷ 2 Kasım 1943'te ise toplam 69.267 Karaçay Türkü vatanlarından zorla çıkartıldı.²⁸ Bütün bu toplulukların sürgüne gönderilme gerekçesi hemen hemen aynıydı: Almanlarla işbirliği yapmak veya onlara karşı gerektiği gibi mukavemet etmemek. Oysa Alman işgaline hiç maruz kalmayan ve onlarla herhangi bir teması bulunmayan Çeçen-İnguşlar da Stalin döneminin bu acı siyasetinden nasibini almışlardı. Bu uygulama sonucu yaklaşık 600.000 Çeçen-İnguş, 23 Şubat 1943'te başlayan bir operasyonla vatanlarından zorla çıkarılarak Kazakistan ve Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerine sürüldüler. Aynı bölgede yaşayan ve bir kısmının Almanlara yardım ettiği tespit olunan Kabard, Edige ve Çerkesler ise hiçbir yaptırımla karşılaşmadan yerlerinde kalmışlardı.²⁹

İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara yardım ettikleri gerekçesiyle vatanlarından topluca sürülen topluluklar arasında sıra Kırım'da yaşayanlara gelmişti. İlk olarak Kırım Türklerinin sürgünü gerçekleşti. Ardından Kırım'da yaşayan Almanlar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler de "zorunlu göçe" maruz kaldılar.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara yardım ettikleri gerekçesiyle vatanlarından topluca sürülen topluluklar arasında sıra Kırım'da yaşayanlara gelmişti. İlk olarak Kırım Türklerinin sürgünü gerçekleşti. Ardından Kırım'da yaşayan Almanlar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler de "zorunlu göçe" maruz kaldılar.

Kırım'dan toplam 12.422 Bulgar, 15.040 Rum, 9621 Ermeni, 1119 Alman ve diğer milletlere mensup 3652 kişi sürgün edilmişti.³⁰ Sovyet devletinin izlediği bu sürgün politikası sonucunda, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ülkede toplam olarak 3.332.580 kişinin, yaşadığı topraklardan çıkartılarak Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine yerleştirildiği ve 1948-49 yıllarında bu sayının ölüm, sürgünlükten serbest bırakılma gibi sebeplerle 2.275.900 kişiye indiği belirtilmektedir.³¹

Sovyetler Birliği topraklarında İkinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli cereyan ettiği yerlerden biri olan Kırım'ın yeniden Sovyet hâkimiyetine geçmesinden sonra, Sovyet güvenlik birimleri NKVD ve KGB tarafından bölgenin Alman istilacılarından, "Sovyet karşıtı unsurlardan" ve Almanlarla işbirliği yapanlardan "temizlenmesi" için yoğun bir çalışma başlatıldı.³² Bu itibarla, 13 Nisan 1944 tarihinde Kırım Özerk SSC'nin "Sovyet karşıtı unsurlardan temizlenmesi" hususunda bir talimatname yayınlandı.³³ Sürgün operasyonunu uygulayacak olanların hazırladığı 22 Nisan 1944 tarihli rapora göre, 1 Nisan 1940 tarihi itibarıyla Kırım'da 1.126.800 kişi bulunuyordu. Bunun

içinden Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, yaklaşık 218 bin kişi olduğu tahmin ediliyordu.³⁴ Operasyon sonuçlarının merkeze bildirilmesi sırasında, Kırım Türklerinden 20.000 kişinin Kızıl Ordu saflarından ayrılarak Almanların tarafına katıldıkları da belirtilmişti.³⁵

Bütün bunların ardından Sovyet yönetiminin, Kırım Türklerinin topyekün sürgününe kesin karar verdiği anlaşılmaktadır. Serov ve Kabulov'un 7 Mayıs 1944'te Beriya'ya gönderdikleri rapor bu tespiti doğrulamaktadır. Söz konusu raporda sürgün operasyonu hazırlıklarının 18-20 Mayıs'a kadar tamamlanmasının, operasyonun ise 25 Mayıs'a kadar sonuçlandırılmasının mümkün olduğu belirtilmektedir.³⁶ Beriya ise, 10 Mayıs 1944'te, Kırım Türklerinin Sovyet halkına karşı "ihanet etmesi" göz önüne alınarak, bütün Kırım Türklerinin Kırım bölgesinden çıkarılması hususunda Stalin'den Devlet Güvenlik Komitesi (GKO)'nin onay vermesini talep ediyordu.

Beriya sürgün edilecek Kırım Türklerinin, hem tarımda (kolhoz ve sovhozlarda), hem de sanayi ve ulaşım alanlarında kullanılmak üzere Özbekistan SSC bölgelerinde iskân edilmesinin uygun olacağını düşünüyordu.³⁷

Stalin, Beriya'nın bu talebini hemen ertesi gün kendi imzasını taşıyan ve bütün Kırım Türklerinin Kırım'dan sürülmesine karar veren GKO'nin 5859 sayılı "çok gizli" kararnamesiyle yerine getirdi.³⁸ Kararnamede Beriya'nın Kırım Türkleri hakkında zikrettiği hususlar tekrarlanmakta ve onların Almanlarla işbirliği yaptıkları inancı pekiştirilmektedir. GKO bu hususları göz önüne alarak, Kırım Türklerinin aileleriyle birlikte topyekün Kırım'dan çıkarılmasına ve "özel sürgünler (spetsposelentsı)" olarak Özbekistan'ın belirlenen bölgelerinde sürekli ikamete tabi tutulmasına karar verdi.³⁹

Kırım Türklerinin sürgünü 18 Mayıs 1944'te saat 03.00 civarında başladı.⁴⁰ Son derece organize ve zamana karşı oldukça titiz bir şekilde yapılan operasyonlarda, ilk başta "potansiyel tehlikeli" olarak nitelendirilen kişiler tutuklandı. Yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğu Sovyet ordusuna alındığı için, geride kalanların ekseriyetini kadınlar, çocuklar ve yaşlılar meydana getiriyordu.⁴¹ Sovyet askerleri gecenin bir vakti, daha önceden tespit olunan Kırım Türklerinin evlerine zorla girerek insanları uykularından kaldırmış ve 15 dakika içinde buldukları yerlerin meydanında toplanmalarını söylemişlerdi. Ne olup bittiğini anlamayan ve uykunun vermiş olduğu şaşkınlığı da üzerinden atamayan Kırım Türklerinin yanlarına, sadece taşıyabilecekleri eşyalarını almalarına izin verilmiş, birçok yerde buna dahi müsaade edilmemişti.⁴²

Evlerinden çıkarılan halk buldukları yerin meydanlarında, tarlalarda veya uygun görülen başka yerlerde toplanarak kendilerini demiryolu istasyonlarına taşıyacak nakliye araçlarını beklemeye başladı.⁴³ Korku ve endişe içerisinde bekleyen halk, bir de Sovyet askerlerinin taşkınlıklarına maruz kalıyordu.⁴⁴ Askerlerin taşkınlıkları o derece artmıştı ki, yaşlı kadınları, acıdan çılgına dönenleri kaçmaları için serbest bırakmışlar, sonra da arkalarından kurşun yağdırmışlardı.⁴⁵

Sürgüne gönderilenler arasında Kızıl Ordu mensubu Kırım Türk askerleri de bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere, Kırım Türklerinden 524 subay, 1392 astsubay ve 7079'u çeşitli rütbelerde olan toplam 8995 Kızıl Ordu mensubu Kırım'dan çıkarılmıştı. Kırım'ın genelinde sürgün edilen sabık Kızıl Ordu mensubu ise toplam 10.892 kişidir.⁴⁶

Kırım Türkleri nakliye araçları ile istasyonlara taşınmış ve burada kendilerini bekleyen vagonlara tıka basa doldurularak kapıları sıkı sıkıya kapatılmıştı. Hayvan

Kırım Türklerinin 3 gün içinde tamamen vatanlarından sürgün edilmesi operasyonunun başarıyla neticelenmesi şerefine 19 Temmuz 1944'te bir tören tertip edilmiş ve operasyonda görev alanlar Sovyet yönetimi tarafından mükâ-fatlandırılmıştı. Ancak tören sırasında gelen bir haber, Arabat adlı bir Türk köyünün unutulmuş boşaltılmadığı yönündeydi. Azak Denizi ile Sivaş arasında yer alan Arabat köyünün halkı balıkçılık ve tuz üretimi ile uğraşan köylülerdi. Kobulov adamlarına iki saat içinde orada tek bir Kırım Türkünün kalmaması yönünde emir verdi. Oysa Kırım Türkleriyle dolu yük katarları çoktan yol almıştı ve onlara yetişme imkânı yoktu. Bunun üzerine Arabat'taki bütün Kırım Türkleri oldukça büyük ve eski bir gemiye bindirilerek mahzene kapatıldılar. Gemi denizin en derin yerine getirilerek ambar kapakları açıldı ve gemi içindeki insanlarla birlikte batırıldı. Bu olay sonunda Arabat köyünde yaşayan Kırım Türklerinden kurtulan tek bir kişi bile olmamıştı. Bu operasyondan sonradır ki, Kobulov Kırım'ın Türklerden "tamamen" temizlendiğini belirten raporunu iletebilmiştir.

ve yük taşımada kullanılan bu vagonlarla daha önce de Çeçen ve İnguşlar sürgüne gönderilmişti.⁴⁷

İlk gün saat 20.00 itibarıyla toplam 90 bin kişi istasyonlara götürülmüş, bunlardan 48.400 kişi 17 katarla doldurularak gidecekleri yerlere gönderilmişti. 25 katarın ise beklemede olduğu bildirilmişti.⁴⁸ 19 Mayıs'ta ise, saat 12.00 itibarıyla istasyonlara toplam 140.000 kişinin götürüldüğü, bunlardan 119.424 kişinin 44 katarla sürgün yerlerine gönderildiği ve halen 13 katarın daha bulunduğu belirtilmişti. Yine aynı gün saat 18.00 itibarıyla ise istasyonlara toplam 165.515 kişinin getirildiği ve bunlardan 136.412 kişinin 50 katarla gidecekleri yerlere gönderildiği rapor edilmişti.⁴⁹ Serov ve Kobulov tarafından 20 Mayıs'ta gönderilen son telgrafta ise, operasyonun saat 16.00'da tamamlandığı ve toplam 180.014 kişinin 67 katarla doldurularak sürgün edildiği, ancak bunlardan 63 katarla bulunan 173.287 kişinin gidecekleri yerlere gönderildiği belirtilmekte, geriye kalan 4 katarın ise o gün gönderileceği ifade edilmektedir. Bunun dışında, Kırım rayon askerî komiserliklerinin askerlik çağında olan 6.000 Kırım Türkünü askere sevk ettiği haber verilmektedir. Ayrıca Beriya'nın emriyle Moskova kömür madenlerinde çalışmak üzere 5000 Kırım Türkünün buraya gönderildiği bildirilmektedir.⁵⁰ Böylece Kırım ÖSSC'den toplam 191.014⁵¹ Kırım Türkünün sürgün edildiği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır ki bu sayının gerçekleri ne ölçüde yansıttığı ihtilaf konusu olmuştur.

Kırım Türklerinin 3 gün içinde tamamen vatanlarından sürgün edilmesi operasyonunun başarıyla neticelenmesi şerefine 19 Temmuz 1944'te bir tören tertip edilmiş ve operasyonda görev alanlar Sovyet yönetimi tarafından mükâfatlandırılmıştı. Ancak tören sırasında gelen bir haber, Arabat

adlı bir Türk köyünün unutulmuş boşaltılmadığı yönündeydi. Azak Denizi ile Sivas arasında yer alan Arabat köyünün halkı balıkçılık ve tuz üretimi ile uğraşan köylülerdi. Kobulov adamlarına iki saat içinde orada tek bir Kırım Türkünün kalmaması yönünde emir verdi. Oysa Kırım Türkleriyle dolu yük katarları çoktan yol almıştı ve onlara yetişme imkânı yoktu. Bunun üzerine Arabat'taki bütün Kırım Türkleri oldukça büyük ve eski bir gemiye bindirilerek mahzene kapatıldılar. Gemi denizin en derin yerine getirilerek ambar kapakları açıldı ve gemi içindeki insanlarla birlikte batırıldı. Bu olay sonunda Arabat köyünde yaşayan Kırım Türklerinden kurtulan tek bir kişi bile olmamıştı. Bu operasyondan sonradır ki, Kobulov Kırım'ın Türklerden "tamamen" temizlendiğini belirten raporunu iletebilmiştir.⁵²

Sürgün operasyonunun yolda geçen safhası, Kırım Türkleri açısından unutulması güç hadiselerin cereyan ettiği bir tablo ortaya koymaktadır. Tıka basa vagonlara doldurulan halk, günlerce aç-susuz bir şekilde, en temel ihtiyaçlarını gideremedi, sonunun ne olacağını bilmediği bir seyahate çıkmıştı. Yol boyunca birçok insan hastalanmış, özellikle yaşlılar ve çocuklar açlığa, susuzluğa, vagonların havasızlığına dayanamayıp hayatını kaybetmişlerdi. Ölenler durulan ilk yerde vagonlardan indirilmiş ve defnedilmelerine müsaade edilmeden yol kenarlarına bırakılmıştı.⁵³ Bu şekilde yol boyunca 7889 Kırım Türkünün öldüğü belirtilmektedir.⁵⁴

Uzun geçen bir yolculuktan sonra sürgün Kırım Türkleri, Sovyet yönetimi tarafından daha önceden tespit edilen yeni yerleşim yerlerine ulaştılar. 4 Temmuz 1944'te Beriya tarafından açıklanan bu insanlık dramının sonuçlarına göre,

Sürgün operasyonunun yolda geçen safhası, Kırım Türkleri açısından unutulması güç hadiselerin cereyan ettiği bir tablo ortaya koymaktadır. Tıka basa vagonlara doldurulan halk, günlerce aç-susuz bir şekilde, en temel ihtiyaçlarını gideremedi, sonunun ne olacağını bilmediği bir seyahate çıkmıştı. Yol boyunca birçok insan hastalanmış, özellikle yaşlılar ve çocuklar açlığa, susuzluğa, vagonların havasızlığına dayanamayıp hayatını kaybetmişlerdi. Ölenler durulan ilk yerde vagonlardan indirilmiş ve defnedilmelerine müsaade edilmeden yol kenarlarına bırakılmıştı. Bu şekilde yol boyunca 7889 Kırım Türkünün öldüğü belirtilmektedir.

Kırım Türklerinin tamamı gönderildikleri yerlere vasıl olmuş, bunlardan 151.604 kişi Özbekistan'a, 31.551 kişi de 21 Mayıs 1944 tarihli GKO kararnamesi gereği Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmişti.⁵⁵ Ancak bu açıklamanın yapıldığı tarihte Kırım Türkleri henüz yeni yerlerine ulaşmamışlardı. Dolayısıyla Beriya'nın yapmış olduğu açıklamadaki verilerin de gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Böyle olmakla beraber, bu durumun Sovyet yönetiminden hiç kimsenin umurunda olmadığı, onlar için sürgünün başarıyla gerçekleşmiş olmasının daha önemli olduğu görülmektedir.

Kırım Türklerinin topyekûn vatanlarından sürgününü müteakip, GKO kararnamesi uyarınca onlardan geriye kalan bütün taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına Sovyet yönetimi tarafından el konuldu ve bunlar ilgili bakanlıklar tarafından müsadere edildi.⁵⁶ Müsadere işleminin daha süratli bir şekilde yapılabilmesi için ise, sürgün operasyonunun başladığı gün (18 Mayıs 1944) devlet tarafından Eşya Kayıt ve Kabul Komitesi kuruldu.⁵⁷

Tespit edilen mallar müsaade edilerek GKO tarafından yerel yönetimlere devredildi.⁵⁸ Sürgün edilen Kırım Türklerinin menkul ve gayr-i menkul emlâki, yapılan sayım ve kayıt işleminin ardından koruma altına alınacak, binalar ile evler yağma ve hırsızlıklara karşı mühürlenerek muhafaza edilecekti.⁵⁹ Hâl böyle iken, Kırım'ın Slav ahalisinin Türklerden kalan malları yağmalamak, hayvanlarına el koymak ve evlerini işgal etmek niyetinde oldukları, inşaatlarda kullanmak üzere Kırım Türklerine ait mezarların taşlarını söktükleri, kıymetli eşya bulmak ümidiyle mescitleri talan ettikleri de dikkatleri çekmektedir.⁶⁰

Kırım Türkleri ve Kırım'da yaşayan birçok topluluğun zorla Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerine sürülmelerinden sonra Kırım adeta boşalmıştı. Her alanda son derece ciddi iş ve işçi gücü açığı ortaya çıkmıştı. Özellikle Kırım'ın ekonomisine hayat veren ünlü bağ ve bahçeleri harap olmuştu. Uzmanlar bu durumun düzeltilmesi için çok zaman geçmesi ve çok şey yapılması gerektiğini belirtiyorlardı.⁶¹ Sürgün kararnamesinin ardından 15 Mayıs'ta Halk Komiserliği Sovyeti (SNK) tarafından yayınlanan bir talimatname ile Kırım'ın güney bölgelerinde zirai faaliyetlerin yapılması için çalışabilecek elemanlar temin edilmesi hususu ele alınmıştı. Kırım devlet yetkilileri, bu talimatname uyarınca 27 Mayıs'ta bir kararname yayınlarak, yarımada'daki tarım işlerinin yürütülmesi için Ukrayna'nın çeşitli yerlerinden iki ay içinde 13.800 kişinin getirilmesini sağladılar.⁶² Kırım'daki yaşanan bu karmaşıklık, yerel yöneticiler için çözülmesi imkânsız bir sorun gibi görülse de, sürgünün amaçlarından birinin Kırım'a Slav halkı yerleştirerek bu yarımadayı Slavlaştırmayı, diğer bir ifadeyle Ruslaştırmayı sağlamak olduğu dikkate alınursa,

Kırım Türklerinin sürgününü çok önceden planlayanların bunun önlemini çoktan aldıklarını tahmin etmek güç görünmemektedir. Nitekim GKO, 12 Ağustos 1944'te Kırım şehirlerine kolhoz işçilerinin yerleştirilmesini kabul eden bir kararname kabul etti. Bunun ardından Kırım SNK ve KP bölge komitesi bu kararnameyi tatbika koyarak 18 Ağustos tarihli bir diğer kararname ile GKO, Kırım'ın verimli topraklarının, bağ ve bahçelerinin iskân ve ihya edilmesi amacıyla Rusya Federasyonu bölgelerinden ve Ukrayna SSC'nden "dürüst ve çalışmayı seven" kolhoz işçilerinin Kırım'a göç etmelerine karar vermişti.⁶³ Bu gaye ile Sovyet devleti tarafından zikredilen yerlerde yaşayan insanların Kırım'a göç etmeleri için yoğun bir çalışma yürütüldü. İlanlar ve broşürlerle göç için propaganda yapıldı, gitmek isteyenlere geniş imkânlar sunuldu. Sağlanan her türlü imtiyaz ve imkânlarla rağmen, teklif götürülen insanlar bu kampanyaya beklenen ilgiyi göstermemişti. Bunun üzerine Sovyetler Birliği'nin işgale uğrayan yerlerinde KP rayon komitelerine Kırım'ın her bir bölgesine ne kadar insanın yerleştirilmesi gerektiğini belirten özel talimatnameler gönderildi. Talimatnamelerde Kırım'a göçmeyi reddedenler hakkında Almanlara hizmet suçundan ceza verileceği belirtiliyordu. Nitekim savaş sırasında Almanlara hizmet edenlerden bir kısmı, Kırım'a göçüp orada yaşamağa razı olduğu için cezadan kurtulmuş ve bedava ev bark sahibi olmuşlardı.⁶⁴

15 Nisan 1967 tarihi verilerine istinaden 1944 tarihinden itibaren Kırım'a yerleştirilmek üzere 101.707 ailenin (406.828 kişi) getirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan 162.096 kişinin Rusya Federasyonu SSC'nden, 244.734 kişinin ise Ukrayna SSC'nin çeşitli bölgelerinden Kırım'a gönderildiği görülmektedir.⁶⁵

Sovyet yönetimi tarafından rejim karşıtı olarak nitelendirilen Türklerin ve diğer unsurların Kırım yarımadasından çıkarılmasından sonra, buradaki Türk kültürünün ve diğer gayri Slav toplulukların izlerinin ortadan kaldırılmak istendiği dikkati çekmektedir.⁶⁶ Bunun bir tezahürü olarak da Rusya Federasyonu SSC Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) Başkanı N. Şvernîk ve Sekreter P. Bahmurov tarafından 14 Aralık 1944'te alınan bir kararla⁶⁷ Kırım'daki bütün Türkçe yer adlarının Rusça isimlerle değiştirildiğini müşahede etmekteyiz. Bu kararı müteakip, Lenin tarafından 1921'de "doğunun meşalesi" olması gayesiyle kurulan Kırım Özerk SSC'nin, 30 Temmuz 1945'te YSP Başkanı Kalinin ve sekreteri Gorkin imzalı bir kararname⁶⁸ ile ortadan kaldırıldığını ve Kırım bölgesine çevrilerek Rusya Federasyonuna dâhil edildiğini görmekteyiz. Kırım daha sonra, Stalin'in ölümünün ardından (4 Mart 1953) kendisi de bir Ukraynalı olan Hruşçev'in hâkimiyete geçmesinin ardından, Ukrayna'nın Rusya'ya bağlanışının 300. yıldönümü münasebeti ile Ukrayna SSC'ne hediye edilmişti (19 Şubat 1954).⁶⁹ Bunun dışında, Kırım'daki Türk varlığının yok

Bunun dışında, Kırım'daki Türk varlığının yok edilmesi için yöneticiler ve yerel halk tarafından evlerin yıkılması, bağ ve bahçelerin kullanılmaz hâle getirilmesi, Türklere ait mezarlıkların sürülerek naaşların da "dirilerin çektikleri ıstırapları çekmeleri" için yerlerinden çıkarılması, hatta mezar taşlarının yerlerinden sökülerek yeni yapılan binalarda inşaat malzemesi olarak kullanılması, Marksist-Leninist eserler dâhil olmak üzere Kırım Türkçesi ile yazılan binlerce kitabın yakılması⁷¹, Kırım'da yapılan tahribatın boyutlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

edilmesi için yöneticiler ve yerel halk tarafından evlerin yıkılması, bağ ve bahçelerin kullanılmaz hâle getirilmesi, Türklere ait mezarlıkların sürülerek naaşların da "dirilerin çektikleri ıstırapları çekmeleri" için yerlerinden çıkarılması⁷⁰, hatta mezar taşlarının yerlerinden sökülerek yeni yapılan binalarda inşaat malzemesi olarak kullanılması, Marksist-Leninist eserler dâhil olmak üzere Kırım Türkçesi ile yazılan binlerce kitabın yakılması⁷¹, Kırım'da yapılan tahribatın boyutlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kırım Türklerini sürgüne götüren ilk katarlar 29 Mayıs'ta Özbekistan'a gelmeye başladılar. Özbek yetkililer, daha önceden belirlenen istasyonlarda (Taşkent, Arıs ve Kagan) onları karşıladılar.⁷² Yerleşim bölgeleri önceden tespit edilen Kırım Türkleri Özbekistan'da bölgelere göre şu şekilde dağıtıldılar:

Taşkent	56.362
Semarkant	31.540
Buhara	3983
Fergana	16.039
Andican	19.630
Namengan	13.804
Kaşka-Derya	10.171
TOPLAM	151.529 kişi. ⁷³

Kırım Türkleri bu bölgelerde çoğunlukla fabrika ve işletmelerin bulunduğu köy ve kasabalara yerleştirildiler.⁷⁴ 1 Ekim 1944 tarihi

itibarıyla Özbekistan'daki kolhozlara 18.881, sovhozlara 7883 ve diğer işletmelere 10.527 ailenin yerleşimi yapıldı.⁷⁵ Kırım Türkleri buralarda uzun bir müddet son derece ağır şartlar altında yaşadılar. Günlerce, haftalarca at ahırlarında, kuru toprak üzerinde, hatta kazdıkları çukurlarda yaşamaya çalışarak hayatta kalma mücadelesi verdiler.⁷⁶ Son derece çetin olduğu görülen bu hayat şartları, Kırım Türkleri arasında oldukça ciddi boyutlara varan can kayıplarına neden olmuştu. Sürgünden yıllar sonra bizzat Kırım Türkleri tarafından yapılan nüfus sayımı sonucunda ortaya çıkan tablo, yol boyunca ve yerleşim yerlerine vardıldıktan sonra geçen birkaç yıl içinde açlık ve hastalıktan ölen Kırım Türklerinin mevcudunu gözler önüne sermektedir. Buna göre, sürgüne gönderilenler arasında bulunan 112.700 çocuktan 60.034'ü, 93.200 kadından 40.085'i, 32.600 erkekten 12.061'i hayatını kaybetmiştir. Bu sürülen bütün halkın % 46.2'sı, diğer bir ifade ile halkın neredeyse yarısı demektir.⁷⁷

Kırım Türkleri sürgün edildikten sonra, halkı kendileri gibi Türk ve Müslüman olan Özbekistan SSC'nin topraklarına yerleştirilmişlerdi. Daha önce de topraklarına çeşitli milliyetlere mensup sürgünlerin geldiklerine şahit olan Özbek halkının, sürgün Kırım Türklerine karşı sergilediği tutumlar hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Bunlar arasında, Özbekistan'ın Kırım Türklerini çok isteyerek olmasa da onlara acıdığı için ülkeye kabul ettiği⁷⁸; Kırım Türklerinin KGB ve devlet yetkilileri tarafından yerli halka "vatan hainleri, düşmana satılmış, casus, hırsız ve cani" olarak tanıtılması dolayısıyla, Özbek Türklerinin ilk zamanlar bu propagandanın etkisinde kaldıkları, fakat bir müddet sonra onların söylenildiği gibi olmadıklarını, kendileri gibi Müslüman ve Türk olduklarını görerek yardım ettikleri⁷⁹, Kırım Türkleri ile Özbek Türkleri arasında bir yakınlık olmaması için özel gösteriler tertip edildiği, ayrıca Sovyet

Sürgünden yıllar sonra bizzat Kırım Türkleri tarafından yapılan nüfus sayımı sonucunda ortaya çıkan tablo, yol boyunca ve yerleşim yerlerine vardıldıktan sonra geçen birkaç yıl içinde açlık ve hastalıktan ölen Kırım Türklerinin mevcudunu gözler önüne sermektedir. Buna göre, sürgüne gönderilenler arasında bulunan 112.700 çocuktan 60.034'ü, 93.200 kadından 40.085'i, 32.600 erkekten 12.061'i hayatını kaybetmiştir. Bu sürülen bütün halkın % 46.2'sı, diğer bir ifade ile halkın neredeyse yarısı demektir.

yetkililerin Özbek toplumuna: “Sizler bu yerlerde daha önce Alman esirlerini gördünüz, şimdi ise vatan haini Kırım Tatarlarını göreceksiniz” şeklinde propaganda yapmalarına rağmen, “merhametli ve misafirperver” Özbek halkının bu tür ajitasyonlara kapılmadığı, Kırım Türklerinin ancak Özbeklerin yardımlarıyla ayakta kalabildiği⁸⁰ ve ağır ekonomik şartlar altında yaşayan yerel halkın büyük çoğunluğunun Kırım Türklerine destek olduğu⁸¹ gibi görüşler yer almaktadır. Bunun yanında aksi görüşte bulunanlar da mevcuttur. Bu görüşlere göre, Özbekistan’a yerleşen Kırım Türkleri, bu bölgede yaşayan ve Sovyet hükümeti tarafından kışkırtılan mahalli halkın nefret ve düşmanlığıyla karşı karşıya geldikleri, hatta taşlandıkları⁸²; aynı inanca sahip sürgün Kırım Türklerine Kazakların, Kırgızların ve Taciklerin acıma duygusuyla yaklaşmalarına rağmen, Özbeklerin onları bir düşman olarak gördükleri⁸³ ifade edilmektedir.

Sürgün Kırım Türklerinin yerleşim yerleri ve çalışma şartlarının oluşturulması meselesi de, onların sürgün ile alakalı GKO kararnamesinde yer alan talimatlar arasındaydı. Kararnamede SSCB Ziraat Bankası Genel Müdürü Kravtsov’a, Özbekistan’a gönderilen sürgünlere yeni yerleşim yerlerinde ev inşası ve iş temini için aile başına 7 yıl vadeli 5000 ruble verilmesi talimatı verilmişti.⁸⁴ Oysa o dönemin şartlarında bir iş yeri kurmak için en az 8-9 bin rubleye ihtiyaç duyulmaktaydı.⁸⁵ Talimat doğrultusunda hazırlanan kredi dağıtım planına göre, sürgün Kırım Türklerine uzun vadeli 52 milyon, karşılıksız olarak ise 7.564.000 ruble verilmesi öngörülmüştü. Bu plan çerçevesinde, 1 Mart 1945’te sürgünlere 27.569.000 ruble dağıtıldı. Yazaya doğru SSCB Ziraat Bankası tarafından ilave olarak 22 milyon ruble daha verildi. 1944-1945 yıllarında Özbekistan’da 5930 aileye toplam 34.358.000 ruble uzun vadeli kredi tahsis edildi. Kredi dağıtımı 1945 yılında sona erdirildi. Kredinin geri kalan kısmı 1946’da Semerkant bölgesinde dağıtmaya başlandı. Burada 2.251.000 ruble uzun vadeli, 31 bin ruble de karşılıksız olarak sürgünlere dağıtıldı. Andican bölgesinde 806 bin ruble uzun vadeli, 16 bin ruble karşılıksız, Taşkent’te ise 2.947.000 ruble uzun vadeli ve 1.195.000 ruble karşılıksız olarak tahsis edildi. Geri kalan 8 milyon rublenin dağıtımının 1947 yılında yapılması kararlaştırılmıştı. Bu miktardan fiilen 7.779.000 ruble dağıtılmıştı. Bunun 4.585.000 rublesi hayvan alımı, 969 bini konut inşası, 2.255.000 ruble ise iş yeri kurulması için tahsis edilmişti. Talimatlar gereği kredi tahsisinin 1944 yılı sonuna kadar tamamlanması gerekiyordu, ancak kredi dağıtımı 1947 yılında sona erebildi ve bir daha tekrarlanmadı. Kredi dağıtımının başlamasından bu zamana kadar Kırım Türklerine yaklaşık 52 milyon ruble dağıtılmıştı. Aile başına düşen miktar ise ortalama 1539 ruble idi. Bu paraya ise o dönemde ancak 16.3 kg un alınabilirdi.⁸⁶ Bu şartlar içinde, tarım alanında temayüz etmiş bir topluluk olan Kırım Türkleri, buldukları yerlerde mevcut fabrika ve

sanayilerde çalışmak zorunda bırakılmıştı. Böylece onların tarım toplumu olmaktan çıkarılarak sadece fabrikalarda ve sanayi tesislerinde çalışan bir “işçi millet”⁸⁷ hâline getirildiklerini söylemek mümkündür.

Bu gelişmelerden sonra, 1947 yılında yayınlanan Özbekistan Bakanlar Kurulu kararnamesinde, sürgün Kırım Türklerinin hayatlarını sürdürebilmeleri için yapılan çalışmaların tamamlandığı belirtiliyordu. Ayrıca bu kararnamedeki hükümlere göre, sürgünlere tanınan vergi muafiyeti gibi imtiyazlar ortadan kaldırılmıştı. Bundan böyle Kırım Türkleri de diğer Sovyet vatandaşları gibi her türlü vergiyi ödemek zorunda bırakılmışlardı.⁸⁸ Bu durum, Kırım Türklerinin artık sürgün statüsünden kurtularak, hayat şartlarında iyileştirmeler yapılacağı ve diğer Sovyet vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olabileceklerinin bir işareti olarak kabul edilebilirse de, vatanlarına tekrar dönüş haklarının verilmesine dair bir ümit ışığı gözüküyordu. Böyle bir durumda Kırım Türklerinin vatanlarına dönebilme hakkını alabilmeleri için uzun uğraşlar vermesi gerekiyordu.

18 Mayıs 1944’te vatanlarından topyekûn sürülen Kırım Türkleri, 26 Kasım 1948’de kabul edilen YSP kararnamesine göre vatanlarından ebediyen çıkarılmış ve bir daha yurtlarına dönme hakları ellerinden alınmıştı.⁸⁹ Stalin’in ölümünden sonra ise, Sovyetler Birliği’nde yumuşama rüzgârları esmeye başlamıştı. Stalin’in yerine devlet başkanı olan Hruşçev, KP’nin XX. Kongresinde yaptığı konuşmada, ülkede yaşanan bütün olumsuzlukların tek müsebbibinin Stalin olduğunu, onun zamanında yüz binlerce insanın vatanlarından çıkarılarak sürgün edildiğini ifade etmişti.⁹⁰ Hruşçev’in bu sözleri, halkta Stalin döneminde uygulanan baskıların sona ereceği umudunu doğurmuştu. Nitekim 24 Kasım 1954’te SSCB Bakanlar Kurulu kararıyla, II. Dünya Savaşı’nda Kızıl Ordu saflarında yer alan askerler, SSCB Kahramanlık madalyası ve nişanı ile ödüllendirilenler, yerli halkla evlenen kadınlar, Rus, Ukraynalı ve diğer milliyetlere mensup kadınlar, sakatlar, tedavisi mümkün olmayan hastalar ile II. Dünya Savaşı’nda ölen askerlerin yakınları sürgünlükten azat edildiler.⁹¹ Bu doğrultuda YSP tarafından 13 Aralık 1955’te kabul edilen ve “sürgünde bulunan Almanların ve ailelerinin üzerindeki hukuki sınırlamaların kaldırılması”na dair kararname⁹² sürgüne maruz kalan toplulukların hürriyete kavuşması yönündeki ilk kanun olarak kabul edilmektedir. 28 Nisan 1956’da ise Kırım Türkleri, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler ve Hemşiller, daha önce sürgünlükten azat edilen Almanlarla benzer şartlarda serbest bırakıldılar.⁹³

Bu kararname Kırım Türklerine vatana dönüş hakkı sağlamamış olmasına rağmen, durumlarında gözle görülür bir iyileşme kaydedilmişti. Her şeyden önce, birçok Kırım Türkü 1944’te zorla yerleştirildikleri işlerden ayrılarak asıl

Sürgünlükten azat olunan Kırım Türklerinden bazıları ise, vatanlarına yakın bölgelerde yerleşmeyi tercih etmişlerdi. 1956 yılı Ekim ayı sonuna kadar toplam 778 Kırım Türkü, Kırım'a komşu olan Zaporojye bölgesine gelerek buraya yerleşmişti. Ancak bu durum Sovyet yetkililerin hoşuna gitmemiş ve 15 Aralık 1956 tarihli bir kanunla, daha önce Kırım'da yaşamış olan ve sürgün yerlerinden ayrılan Türklerin, Almanların, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ve diğerlerinin Ukrayna'ya ait Zaporojye, Herson, Odessa, Nikolayev, Kırım ve Zakarpat bölgelerinde yerleşmeleri yasaklanmıştı.

meslekleri olan çiftçiliğe geri dönmüş, bir kısmı ise sürgünde geçen zaman zarfında kazanmış olduğu tecrübelerle teknik işlerde çalışmaya devam etmişti.⁹⁴ Sürgünlükten azat olunan Kırım Türklerinden bazıları ise, vatanlarına yakın bölgelerde yerleşmeyi tercih etmişlerdi. 1956 yılı Ekim ayı sonuna kadar toplam 778 Kırım Türkü, Kırım'a komşu olan Zaporojye bölgesine gelerek buraya yerleşmişti. ⁹⁵Ancak bu durum Sovyet yetkililerin hoşuna gitmemiş ve 15 Aralık 1956 tarihli bir kanunla, daha önce Kırım'da yaşamış olan ve sürgün yerlerinden ayrılan Türklerin, Almanların, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ve diğerlerinin Ukrayna'ya ait Zaporojye, Herson, Odessa, Nikolayev, Kırım ve Zakarpat bölgelerinde yerleşmeleri yasaklanmıştı.⁹⁶

Hruşçev'in iktidara gelmesinden sonra, Stalin'in sürgüne gönderdiği birçok topluluk vatanlarına dönme hakkını elde etmesine rağmen Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ve Volga Almanlarının bu haktan mahrum bırakılmaları düşündürücüdür. Bu durum karşısında Kırım Türkleri, vatanlarına dönüş hakkını kazanmak için seslerini yükseltmenin gerekli olduğuna inanmışlar ve bu uğurda mücadele etmeye karar vermişlerdi. Uzun yıllar süren Stalin dönemi baskılarının ardından ülkede baş gösteren **deStalinizasyon** siyasetinin de etkisiyle, Kırım Türklerinin ileri gelenleri tarafından Taşkent'te bir **Teşebbüs Grubu**⁹⁷ meydana getirildi.⁹⁸ Grubun amacı Kırım Türklerinin toplu ve organize bir şekilde vatana dönmesi, millî özerkliklerinin yeniden tesis edilmesi idi.⁹⁹ Bu grubun ilk girişimi, büyük ölçüde demokratikleştirmeye inandıkları ülke yönetimine, vatanlarına dönebilmeleri için ricacı ve itaatkâr tarzda mektuplar kaleme alarak müracaatlarda bulunmaktı. Müracaat sahipleri bu tür başvurular

neticesinde, hükümetin Kırım Türklerinin vatana dönme konusunda ne kadar samimi olduklarını görüp onların Kırım'a geri dönmelerine izin verecekleri düşüncesini taşıyorlardı. Vatana dönüş için bütün halkın samimiyetinin bir göstergesi olarak mümkün olduğunca çok imzalı dilekçeler göndermeye gayret ediliyordu.¹⁰⁰ İlk toplu müracaat 6000 kişinin imzasıyla Haziran 1957'de Yüksek Sovyet'e gönderildi. Ardından Mart 1958'de 16.000 ve Ağustos 1958'de 12.000 kişinin imzaladığı dilekçeler Sovyetler Birliği'nin yüksek makamlarına gönderildi. Toplu dilekçelere en çok katılım 1966 yılında sağlanmıştı. Belirtilen yıl Sovyet makamlarına gönderilen bir dilekçeye toplam 120 bin imza toplanmıştı.¹⁰¹

Kırım Türklerinin geniş ölçüde takdirini ve desteğini kazanan bu hareket, Sovyetler Birliği genelinde, özellikle Kırım Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde teşkilatlanmaya başlamıştı. Oluşturulan teşkilatlar, meselelerinin çözülmesi için kendi temsilcilerini seçiyor ve diğer teşkilatların temsilcileriyle bir heyet oluşturarak onları Sovyet devletinin başkenti Moskova'ya gönderiyorlardı. Bu heyetin her türlü masrafı Kırım Türk toplumundan toplanan paralarla karşılanıyordu.¹⁰² Sovyetler Birliği'nde böylesi toplu bir harekete ilk defa rastlanılıyordu ve ülkedeki de Stalinizasyon siyasetinin de etkisiyle ilk zamanlar bu hareket mensupları herhangi bir polisiye baskıyla karşılaşmamıştı. Ancak Sovyet yetkililerin merkeze sundukları raporlardan Kırım Türklerinin bu faaliyetlerinden son derece rahatsız oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰³ Bunun bir tezahürü olarak, kısa zaman sonra vatana dönüş mücadelesi için aktif faaliyet gösteren Kırım Türklerine karşı Sovyet yönetiminin uyguladığı baskı ve yıldırma olayları cereyan etmeye başladı ve hareket üyelerine yönelik ilk tutuklama olayı 1959'da gerçekleşti.¹⁰⁴ Sovyet hükümeti tarafından Kırım Türkleri aleyhine açılan ilk dava ise 11 Ekim 1961'de Taşkent bölge mahkemesinde görülmüştü. Enver Seferov ile Şevket Abdurrahmanov'un yargılandığı bu mahkeme sonunda, kendilerine isnat edilen "Sovyet karşıtı milliyetçi hisler taşıyan bildirimler hazırlamak ve dağıtmak" suçlarından Seferov 7 yıl, Abdurrahmanov ise 5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı.¹⁰⁵

Sovyet devletinin Kırım Türklerine yönelik yıldırma faaliyetlerinin, bu harekete sekte vurmak yerine daha da körüklediği görülmektedir. Bunun en bariz örneğini, 1962 yılında Kırım Türk gençlerinin bir araya gelerek bir cemiyet kurmak için teşebbüste bulunmalarında görmekteyiz. İleride Kırım Türk Millî Hareketinin (KTMH) liderlerinden bir olacak Mustafa Cemiloğlu'nun konuşmacı olarak katıldığı bir toplantı sonunda, toplantıya iştirak eden Kırım Türk gençleri arasında vatana dönüş için **Kırım Türk Gençlik Birliği** kurulması hakkında geniş bir kanaat hasıl oldu. Ancak bazı provokatörlerin devreye girmesi ve toplantıdan birkaç gün sonra

iştirakçilerden bir kaç kişinin tutuklanmasıyla bu teşebbüs bir düşünce olmaktan öteye gidemedi. Ayrıca bu toplantıya katılanlardan bazıları ya işlerinden atıldı ya da okullarından kayıtları silindi. Mustafa Cemiloğlu da çalıştığı fabrikadan çıkarılmıştı.¹⁰⁶

KTMH'nin 1964 yılından itibaren bir duraklama geçirdiği görülmekle birlikte, bu durumun yapılan baskılardan değil, bilakis hareketin önde gelenleri tarafından, vatana dönüş taleplerinin son derece itaatkâr ve ricacı bir tarzda kaleme alınan dilekçelerle karşılanamayacağı görüşünün ortaya çıkmasından kaynaklandığı dikkati çekmektedir. Bu görüşü ortaya atanlar, daha aktif ve ses getirecek bir mücadelenin yapılması taraftarıydılar.¹⁰⁷ Hruşçev'in iktidardan indirilerek yerine Brejnev'in geçmesiyle birlikte (1964) umutlanan Kırım Türklerinin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlamıştı. Ancak Brejnev dönemi Kırım Türklerine karşı daha sert baskıların uygulandığı bir dönem olmuştu. Buna rağmen Kırım Türklerinin yakalamış oldukları çıkışı devam ettirmeyi başardıkları görülmektedir.¹⁰⁸ Bu dönemde hareketin protesto tarzında değişiklikler olduğu da göze çarpmaktadır. Toplu dilekçelere yine devam edilmekle beraber, dilekçelerdeki üslubun değişikliğe uğradığı dikkat çekmektedir. Kırım Türklerinin artık talepkâr olmayı bir yana bırakarak, 1964 yılından sonra hükümetin kendilerine uyguladığı millî politikaya karşı eleştirel yaklaşımlarda buldukları görülmektedir. Üstelik dilekçelerde daha sert ibareler kullanılarak Sovyet devletinin 1944'te Kırım Türklerinin tamamının sürgün edilmesi **jenocit (toplu katliam)** olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁹ Hareketin gelişim ve değişim gösterdiği alanlardan biri olarak da kalabalık mitingler ve toplantıların tertip edilmesi gösterilmektedir. Kırım Türkleri tarafından meselelerine çözüm getirmeyen yönetimleri protesto etmek gayesiyle organize edilen bu gösterilere kimi zaman on binlerce kişinin katılması¹¹⁰, o dönemin şartları içerisinde oldukça önemli bir hadise olarak dikkati çekmektedir. Kırım Türkleri, hareketin gelişimi ve daha geniş kitlelere yayılması için iletişimin ne denli önemli olduğunu farkında idiler. Bu hususta, özellikle Kırım Türklerinin önde gelenleri tarafından daktilolarda yazılıp çoğaltılan bildirimlerin¹¹¹ etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu yayınlar sayesinde hareket, gerek Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde yaşayan Kırım Türklerinin, gerekse hem Sovyetler Birliği'ndeki hem de yurt dışındaki insan hakları temsilcilerinin dikkatini çekmişti. Hareketteki bu gelişimin bir tezahürü olarak Moskova'ya giden Kırım Türk temsilcilerinin sayısında da gözle görülür bir artış meydana gelmişti. Yapılan bütün baskılara rağmen azalması beklenen temsilci sayısı, gittikçe artarak 1967 yılı ortalarında 400 kişiye kadar ulaşmıştı. Bu temsilciler meselelerinin çözümü için Moskova'da resmi makamları ziyaret ediyor, onlara taleplerini içeren mektup/dilekçeler sunuyor ve

geniş katılımlı gösteriler tertip ediyorlardı.¹¹² Kırım Türkleri ayrıca 1 Mayıs 1965'ten itibaren **Lenin Bayrağı** adlı bir dergi de çıkarmaya başlamışlardı. Ancak, Kırım Türkçesi olarak yayınlanan bu gazete, hareketin sesi olmaktan çok uzak, Özbekistan KP Merkez Komitesi, Yüksek Şurası ve Bakanlar Kurulunun bir organıydı. Yine de bu derginin Kırım Türkçesinde yayınlanmış olması önemli bir gelişme kabul edilmektedir.¹¹³

Diğer taraftan, Kırım Türklerinin yasak olmasına rağmen vatanları Kırım'da da çeşitli faaliyetler gösterdikleri, bu bölgedeki devlet yetkililerinin Sovyet hükümetine sundukları raporlardan anlaşılmaktadır. Bu raporlardan birinde Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest, son zamanlarda ve özellikle 1965 yılında, geçmişte Kırım'dan sürgün edilen Türklerin Kırım'a ziyaretlerinin arttığını, onların burada siyasî faaliyetlerde bulduklarını ve Kırım'a dönüş için gerekli ortamı sağlamaya çalıştıklarını bildirmektedir.¹¹⁴ Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesi açısından olumlu bir gelişme olarak, Ağustos 1965'te Kırım Türklerinin tatillerini Kırım'da geçirmelerine izin verilmesi gösterilebilir. Böyle bir iznin ardından Kırım Türklerinin ferdi ve gruplar halinde Kırım'ı ziyaretlerinde gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Ancak bu durumdan rahatsız olan Kırım'daki Sovyet yöneticileri, onların Kırım'a geliş amaçlarının seyahat etmek değil, ilerde muhtemel geri dönüşleri için zemin hazırlamak olduğunu ileri sürmektedirler¹¹⁵ ki, bu tespitte yanıldıklarını söylemek pek mümkün değildir. Zira aynı yetkililer tarafından Kırım Türklerinin orada buldukları sürede, sürgünden önce yaşadıkları evlerini arayıp buldukları, hatta bu evlerde yaşayanlarla çeşitli görüşmeler yaptıkları ifade edilmektedir.¹¹⁶

Kırım Türklerinin aralıksız olarak sürdürdükleri faaliyetleri neticesinde, Sovyet devleti tarafından 5 Eylül 1967 tarihinde yayınlanan bir kararname ile bu mazlum halkın itibarları iade edilmiştir. Adı geçen kararnamede 1944 yılında vatanlarından sürülen Kırım Türklerine haksızlık yapıldığı itiraf edilmekte, o zamana kadar bu topluma uygulanan her türlü kısıtlamaların kaldırıldığı ve Kırım Türklerinin de diğer Sovyetler Birliği vatandaşlarının yararlandığı her türlü haktan istifade edebilecekleri belirtilmektedir. Bunun yanında onların seçme ve seçilme hakkına sahip oldukları, basın yayın organlarını kullanabilecekleri, devlet kademelerinde görev alabilecekleri ve her çeşit kültürel faaliyette bulunabilecekleri de kararnamenin hükümleri arasında yerini almaktaydı. Yine aynı gün yayınlanan bir başka kararname ile 28 Nisan 1956 tarihli Kırım Türklerini de ilgilendiren kararnamenin ikinci maddesinin hükmü ortadan kaldırılmıştı. Bu durumda Kırım Türkleri de diğer Sovyet vatandaşları gibi o zaman yürürlükte olan çalışma ve pasaport (ikamet) kurallarına uymak şartıyla Sovyetler Birliği'nin her yerinde

yaşama ve çalışma hakkına sahip olmuşlardı. Kararnamede dikkati çeken diğer bir husus ise, Kırım Türklerini tarif ederken kullanılan ibare olmuştur. Asırlardır kendilerine Kırım Türkleri (Tatarları) denilen bu topluluk, YSP kararnamesine göre “bir zamanlar Kırım’da yaşamış olan Tatar asıllı vatandaşlar” olarak adlandırılmakta ve onların artık Özbekistan ve sürgünden sonra yerleştirildikleri diğer bölgelerde “kök saldıkları” ifade edilmekteydi.¹¹⁷ Buradan, Sovyet yönetiminin Kırım Türklerini bir millet olarak kabul etmediği, her ne kadar hakları iade edilmiş olsa da “kök saldıkları” yerlerden ayrılıp vatanlarına gitmelerine izin vermeyecekleri gibi bir kanaate sahip olduğunu tahmin etmek güç gözükmemektedir.

Nitekim zikredilen kararname ile Kırım Türklerine önemli imtiyazların tanındığı gözükse de, Kırım Türklerinin yıllardan beri talep ettikleri mevzuların büyük bir kısmının vuzuha kavuşturulmadığı da dikkati çekmektedir. Bu hususların başında, Kırım Türklerinin sürgünden önce sahip olduğu millîözerkliğin yeniden tesis edilmesi gelmektedir. Ayrıca toplu bir şekilde vatanlarından çıkarılan Kırım Türklerinin, yine topluca ve devletin kontrolünde vatanlarına dönme istekleri de bir hükme bağlanmamıştı. Kırım Türklerinin kararnamede bahsi geçmeyen bir başka talebi ise, sürgünden önce kendilerine ait olan taşınır ve taşınmaz kültürel ve kişisel emlâkin iadesi idi. Ne yazık ki bu hususların hiç biri, sadece Kırım Türklerinin yaşadıkları yerlerde yayınlanan¹¹⁸ bu kararnamede yer almamış ve Sovyet yönetimi daha önce de olduğu gibi, Kırım Türklerinin beklentilerine cevap vermemişti.

5 Eylül Kararnamesinin ardından Sovyetler Birliği’nin diledikleri yerinde yerleşme hakkına sahip olan Kırım Türklerinin vatanları Kırım’a gelişlerinde büyük bir artış gözlemlendi. Kırım Türklerinin çoğunluğunu keşif ve müşahede amacıyla gelenler oluşturmaktaydı. Bu kişilerden bazıları Kırımlı devlet yetkilileriyle de görüşmeler yapmış ve kendilerinin Kırım’a yerleşimi ile ilgili meseleleri dile getirerek bunların çözüme kavuşturulmasını talep etmişlerdi. ¹¹⁹Ancak Kırım Türklerinin vatanlarına dönmelerini istemeyenler bunun önlemini de almışlardı. 5 Eylül 1967 kararnamesinden önce Kırım’da oturma izni sadece şehirlerde ve büyük kasabalarda geçerliydi. Kırım’ın bozkır kesiminde yaşayanların büyük bir kısmında ise ikamet tezkeresi/pasaportun mevcut olmadığı ve burada yaşayabilmek için ikametgâh istenmediği bilinmektedir. Ancak kararnameden hemen sonra, Kırım’ın her tarafında ikamet tezkeresi/pasaportu olmayan herkese acil bir şekilde pasaport/ikamet tezkeresi dağıtılmıştı.¹²⁰ Bunun bir tezahürü olarak, Kırım Türklerinin yürürlükteki çalışma ve pasaport/ikamet kanunlarına uymaları engellenmiş oldu. Bütün bunlara rağmen Kırım Türklerinin, özellikle Eylül ayının ikinci yarısında ve Ekim ayında Kırım’a toplu ve düzenli bir şekilde yerleşmek, orada oturma izni

almak ve çalışma şartlarını tahkik etmek gayesiyle toplu seyahatler düzenledikleri görülmektedir. 21 Eylül 1967 tarihi itibarıyla, kararnamenin yayınlanmasını müteakip Akmesjid (Simferopol), Bahçesaray ve Kırım'ın diğer bölgelerine 500'den fazla Kırım Türkünün geldiği tespit edilmiştir.¹²¹ Aralık 1967'ye kadar ise yaklaşık 1200 ailenin (6000 kişi) göç ettiği, ancak "kanuni esaslara" uygun şekilde yerleşim için gerekli işlemleri sadece 2 ailenin yerine getirebildiği belirlenmiştir.¹²² Bu durum karşısında binlerce Kırımlı Türk ailesi Kırım'da başlarını sokacak bir yer aramak için dağıldı ve birçoğu da Kırım'ı terk etmek zorunda kaldı. Ev satın almaya muvaffak olanlar ise buralara yerleştiler, ancak bu kişilerin karşılaştıkları asıl zorluk alım-satın işlemlerin resmiyet kazandırılmasında yaşanmıştı. Bu işlemler yapılmadan satın alınan evde yaşamak Sovyet yasalarınca "kanun dışı" kabul ediliyordu. Bu meseleyle ilgilenen mahkemeler de alım-satım belgelerinin yokluğu yüzünden satın alma işlemlerinin geçersiz olduklarına karar verince çoğu aileler satın aldıkları evlerden ve Kırım sınırlarından zorla çıkarıldılar.¹²³ Kırımlı yetkililer, Kırım Türklerine çalışacakları bir iş olmadan ikamet izni ve ikamet izni olmadan da iş vermeyeceklerini beyan ediyor, doğan çocukların nüfus kayıtlarını, evlenen çiftlerin nikâh akıtlarını dahi yapmıyorlardı.¹²⁴

Sovyet yetkilileri, KTMH'nin Kırım Türklerinin vatanlarına geri dönüşü için yürüttükleri faaliyetlerin önüne geçebilmek gayesiyle 1968 baharından itibaren, Kırım'a göçün devlet organları tarafından düzenli bir şekilde gerçekleştirileceğini açıkladılar. Kırım'a yerleştirilecek kişilerde, KTMH'ne hiç katılmamış, toplanan dilekçelere imza akmamış, hiçbir toplantıya iştirak etmemiş, Türk temsilcilerin Moskova'ya gitmeleri için para vermemiş olmak gibi şartlar aranıyordu ve bu kişiler KGB tarafından tespit ediliyordu.¹²⁵ Daha ziyade vasıfsız, kültür seviyesi düşük Kırım Türkleri arasından seçilen şahısların Kırım'da tarım alanında çalıştırılması planlanıyordu. Tahsilli ve mesleklerinde uzman Kırım Türklerinin ise yerleştirilecek kişilerin arasına dahil edilmediği dikkat çekmektedir.¹²⁶ Sovyet devletinin bu uygulaması sonucu 1968'de 198, 1969'da 104, 1970'te 45, 1971'de 65, 1972'de 50 aile Kırım'a yerleştirildi. Ferdî olarak ise 195 aile Kırım'a geldi. Bu dönemde gelenlerin toplam sayısı 3496 kişiden ibaretti.¹²⁷ Bu durumun Kırım Türklerinin Sovyet makamlarına karşı protestolarında ve vatana dönüş mücadelesinde daha da etkili olmalarına yol açtığı görülmektedir.

Kırım Türklerinin uzun yıllardır devam eden ve şiddet unsurları içermeyen mücadelesi artık Sovyetler Birliği'nde, özellikle insan hakları savunucuları tarafından takip ediliyor ve destek de buluyordu. Kırım Türk temsilcilerinin Moskova'daki faaliyetleri sırasında tanışma imkânı bulunduğu insan hakları savunucuları arasında tanınmış birçok Sovyet ilim adamı ve aydını da yer alıyordu.

A. Kosterin, İ. Gabay, A. Saharov, T. Franko, M. Lisenko, P. Grigorenko gibi şahıslar, Kırım Türklerinin mücadelesinde onlara büyük destek ve yardımda bulunmuşlardı. KTMH'nin, özellikle P. Grigorenko ile tanıştıktan sonra büyük bir ilerleme kat ettiği görülmektedir. Kosterin'in doğum günü münasebetiyle tertip edilen toplantıda Grigorenko ile tanışan Kırım Türkleri, onun bu toplantıda yaptığı konuşmadan sonra hareketlerinde köklü değişikliklere gittiler. Grigorenko konuşmasında, Kırım Türklerinden zorla alınanların iadesi için "ricada" değil, "kesin bir şekilde "talepte" bulunmalarını; haklarının iadesi konusunda ses getirecek toplantı ve gösteriler tertip etmelerini; meselelerini dünya kamuoyuna duyurmalarını ve kendileri gibi baskılara maruz kalan diğer topluluklarla da temas kurmalarını tavsiye ediyordu.¹²⁸ Grigorenko'nun bu tavsiyelerine kulak veren KTMH'nin önde gelenleri, seslerini daha fazla duyurabilmek için kalabalık toplantı ve nümayişler tertip etmeye başladılar. Bu gösterilerin en büyüğü 21 Nisan 1968'de Taşkent yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Çirçik'te gerçekleştirildi. Kırım Türkleri burada hem Lenin'in 98. doğum gününü, hem de geleneksel "Derviza" bayramını kutlamak için toplandılar. Toplantının asıl amacı Kırım'a geri dönme ve Lenin tarafından kurulan millîözzerkliğin yeniden tesisi isteklerini bir kez daha yetkililere duyurmaktı. Ancak böyle bir gösterinin yapılmasına izin vermeyen Sovyet yetkilileri, aldıkları geniş güvenlik tedbirleri ile toplanan kalabalığı yüzlerinde gaz maskeleri bulunan polislerin sıkıldığı tazyikli ve boyalı sularla, zor kullanarak dağıtmışlardı.¹²⁹

Kırım Türklerinin daha sonra da protesto faaliyetleri olmuştu. Bu olaylar neticesinde birçok kişi tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişti. 21 Nisan 1968'deki Çirçik olaylarının düzenleyicisi olarak Enver Abdülgaziyev, Said Abhayırov, İbrahim Abibullayev, Reşat Alimov, Refat İsmailov ile birlikte beş kişi daha tutuklanmıştı. Yapılan mahkeme sonucu hepsine 2,5 ila 3 yıl katı rejimli çalışma kampı cezası verilmişti.¹³⁰ 1 Temmuz-5 Ağustos 1969 tarihleri arasında Taşkent'te yapılan ve "Taşkent Onu" olarak da anılan yargılama sürecinde KTMH'nin önde gelen üyeleri Sovyet karşıtı propaganda yapmakla suçlandılar ve yapılan mahkeme sonunda 1 ila 3 yıl arası ağır şartlı çalışma kampına gönderilmekle cezalandırıldılar.¹³¹ Diğer bir mahkeme ise, insan hakları savunucusu İ. Gabay ile Kırım Türklerinin liderlerinden Mustafa Cemiloğlu aleyhine açılan davalar hakkında idi. 6 gün süren yargılama sonunda her ikisine de "Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak" suçlarından 3'er yıl ağır hapis cezası verildi.¹³²

KTMH liderlerinin yargılanarak mahkûm edildiği 1970 yılının, hareket açısından oldukça kritik bir dönemin başlangıcı olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren harekette yavaş yavaş bir düşüşün başladığı dikkati çekmektedir. Harekette yaşanan bu düşüşün altında yatan sebebin yalnızca bundan ibaret olduğunu söylemek

güçtür. Bu amilin yanında, hareketin ortaya çıktığı dönem ile 1970'lerden sonraki zaman arasında Kırım Türk toplumunda meydana gelen sosyolojik, ekonomik ve kültürel bir takım değişiklikleri de göz ardı etmemek gerekir. Zikredilen dönemde Kırım Türk toplumunda sosyal sınıf yapısında bir takım değişikliklerin olduğu bilinmektedir. Sürgün sonrasında Sovyet devleti tarafından yeniden oluşturulan bu sınıf, çoğunlukla fabrika işçilerinden teşekkül etmekte iken, o dönemde yerini inşaatçı, teknisyen, şoför vb. gibi değişik alanlarda kalifiye olmuş elemanlara terk ettiği gözlemlenmektedir. Bunun yanında, 1944 yılında yaşanan sürgünden sonra Sovyet devleti tarafından ortadan kaldırılan ve millî kültürün birer temsilcileri olan aydınların yerine, yine öğretmen, doktor, mühendis gibi yüksek tahsilli kişilerin meydana getirdiği Kırım Türk "aydın" sınıfının doğması önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Kırım Türk gençlerinin tahsil yapma imkânı bulduğu, halkın pek çoğunun geleneksel meslekleri olan çiftçiliğe geri döndüğü ve bu durumun Kırım Türklerinin yerleşimi mevzuunun da değişmesini beraberinde getirdiği dikkati çekmektedir. Sürgünden sonra tespit edilen yerleşim yerlerine toplu bir halde yerleştirilen Kırım Türklerinin, artık yıllarca çalıştıkları fabrikaların da bulunduğu bu sürgün bölgelerinden ayrılarak, daha ziyade büyük şehirlere göç etmeye ve buralarda çalışıp hayatlarını sürdürmeye başladıkları görülmektedir. Bu dönemde Kırım Türk ailesinin hayat standardında da gözle görülür bir iyileşmenin yaşanması söz konusudur. Ancak Kırım Türk toplumunda meydana gelen ve müspet gibi görünen bu değişikliklerin, millî hareketin gelişimine ciddi anlamda sekte vurması da bu dönemin önemli özelliklerinden bir olarak zikredilmelidir. Daha önce hep bir arada yaşayan Kırım Türklerinin işlerini ve yaşam yerlerini değiştirmesinden sonra hareket üyeleri arasında bir kopukluk ve koordinasyon eksikliğinin yaşandığı göze çarpmaktadır. Bu gelişimin bir tezahürü olarak, KTMH adı geçen dönemde faaliyetlerini sadece birkaç aydının gayretleriyle sürdürmek zorunda kalmıştı¹³³. KTMH'nde yaşanan bu düşüşte, 5 Eylül 1967 kararnamesinden sonra Kırım'a yerleşmek ümidiyle yaşadıkları yerlerden ayrılanlar ile bu kişiler arasında hareketin önde gelen isimlerinin de yer alması önemli birer rol oynamaktadırlar.

Kırım'a yerleşmek için Sovyet makamlarından oturum izni alamayan Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu daha önce yaşadıkları sürgün yerlerine geriye dönmediler. Onlar daha sonra tekrar Kırım'a göçme ümidiyle, buraya mümkün olduğunca yakın herhangi bir yere yerleştiler. Ancak Sovyet hükümeti Kırım Türklerinin Kırım sınırları dışında da bir arada yerleşmelerine müsaade etmemiştir. Bu durumda Özbekistan ve diğer bölgelerden ayrılan yaklaşık 100 bin Kırım Türkü, dağılmış aileler veya küçük gruplar halinde kendilerine teklif edilen yerlere yerleşmek zorunda kalmışlardı. Novorossiysk ve civarında on binlerce, Krasnodar ülkesinde yaklaşık 30 bin, Taman ve Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinde,

Ukrayna'nın güneyinde, Herson, Zaporojye, Donetsk, Odessa bölgelerinde ve diğer başka yerlerde bu şekilde yerleşen Kırım Türkleri yaşamaktaydı.¹³⁴

Birçok mensubunun Kırım'a gitmesiyle birlikte hareketin düşüş trendine girmesi, doğal olarak bu hareketin liderlerini önlem almaya sevk etti. Bunun bir tezahürü olarak, 1975 yılında KTMH'nin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlandı. Hareketin merkezini Özbekistan'dan Kırım'a kaydırmayı düşünen liderler, Kırım Türklerinin kitleler halinde Kırım'a gitmesini teşvik etti. Liderlerin bu teşviki sonucu belirtilen yıl içinde Kırım'a 912 kişinin geldiği Sovyet makamları tarafından belirtilmektedir. Kırım'da mevcudunu arttırmaya başlayan hareketin, burada seslerini duyurabilecek çeşitli faaliyetler yapması bekleniyordu. Yapılması beklenen bu faaliyetlerin başında ise daha önce örnekleri çok görülen bildiri dağıtımı ve toplu dilekçelerle resmi kurumlara müracaat edilmesi geliyordu. Hareket liderleri ayrıca 1975 yılı içerisinde Sovyetler Birliği'nde ve özellikle Kırım'da yapılması planlanan yerel ve uluslararası etkinliklerde toplu gösteriler düzenleyerek dünya kamuoyunun dikkatlerini kendi meselelerine çekmeyi de düşünüyorlardı.¹³⁵

Kırım Türklerinin yarımadada gitgide artan nüfusu ve faaliyetleri karşısında, Kırım'daki Sovyet yöneticileri yine baskı metotlarına müracaat etmişti. İkamet izni alamayan bazı Kırım Türkleri, polisiye baskılarla karşılaşmış, gece baskınlarıyla evlerinden zorla çıkartılmış ve Kırım'dan uzaklaştırılmıştı. Kırım yöneticilerin bu davranışları son derece üzücü ve feci bir olayın yaşanmasına da yol açmıştı. Musa Mahmut adlı bir Kırım Türkü 5 çocuğu ve eşiyle birlikte geldiği ve bir ev satın alıp yerleştiği Kırım'dan polis zoruyla çıkartılmak istenince, çocuklarının gözleri önünde üzerine benzin dökerek kendini yakmıştı.¹³⁶ Musa Mahmut'un ölümüyle sonuçlanan bu trajik olay dahi Kırım yöneticilerin Kırım Türklerinin yarımadadaki yerleşimini önleme gayretlerinin önüne geçememişti. Bu gayretlerin bir sonucu olarak Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu tarafından 15 Ağustos 1978'de Kırım bölgesindeki pasaport/ikamet kurallarını düzenleyen bir kanun kabul edildi. Buna göre, yasal olmayan yollarla Kırım'a gelip yerleşen Kırım Türklerinin bölgeden çıkarılması için Kırım İçişleri Bakanlığı organlarına tam yetki verilmiş, ayrıca bu şahıslara evlerini satan veya kiraya veren yerel halkın da cezalandırılması hükme bağlanmıştı.¹³⁷ Diğer taraftan Özbekistan'da da devlet görevlileri tarafından Kırım Türklerinin bu ülkeden çıkışı yasaklandı. Kırım'a gitmek isteyenlerin ikamet kayıtları silinmiyordu. Böylece iki yerde birden kayıt yaptırma hakkına sahip olmayan Kırım Türkleri, Kırım'da da oturma izni alma imkânından mahrum kalıyorlardı.¹³⁸ Alınan bu tedbirlerden sonra, Kırım Türklerinin Kırım'a gelişlerinde büyük ölçüde azalma tespit edilmektedir. Kasım-Aralık 1978 ve Ocak 1979'da Kırım'a sadece 30 civarında aile gelmiş ve bunlardan yalnız bir aile yerleşme imkânı bulmuştu. Diğer aileler ise Kırım'dan

çıkarılmıştı. 1979 yılının Şubat ayında ve Mart ayının ilk 15 gününde Kırım'a gayr-i resmi olarak hiçbir ailenin gelmemiş olması Sovyet makamları tarafından belirtilmektedir.¹³⁹

Sovyet hükümetinin almış olduğu karar ve tedbirlerle Kırım Türklerinin vatanlarına gruplar halinde akını kısmen de olsa önlenmişti. Böyle bir "başarıyı" yakalayan Sovyet yönetimi, Kırım Türklerinin önünü tamamen kesmek amacıyla, onlara yeni bir "vatan" kurmaya niyetlenmişti. Bu gaye doğrultusunda Özbekistan'ın Kaşkaderya bölgesindeki Mübarek ve Baharistan adlı iki kasabanın tamamen Kırım Türklerine tahsis edilmesi ve buraya özerklik statüsü verilmesi tasarlanmıştı.¹⁴⁰ Sovyetlerin düşüncesine göre bu uygulama ile Kırım Türkleri, yeni bir "vatana" ve arzu ettikleri millî özerkliğe kavuşmuş olacaktı! Tabii olarak Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu, Kırım'ın ancak beşte biri kadar olan iki kasabadan müteşekkil bu suni vatan teklifine sıcak bakmamış, bütün baskılara rağmen Sovyet yönetiminin bu projesine katılmayı kabul etmemişti. Sadece 2000 civarında Kırım Türkü burada yaşamayı kabul etmişti.¹⁴¹

Sovyet hükümetinin Kırım Türklerini vatanlarından uzak tutmak için gösterdikleri gayretlerin hepsi boşa çıkıyordu. Onlara sunulan "yeni vatan" seçeneği kabul görmemiş ve Kırım Türkleri kendi anavatanlarına dönme kararlılığından taviz vermemişti. Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda hareket eden birkaç Kırım Türkü de onların bu arzusunu kırmaya muvaffak olamamışlardı. Artık KTMH'nin önderliğinde yürütülen vatana dönüş mücadelesi dönülmez bir hal almıştı. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan faaliyetler, Kırım Türklerini "zafere" taşıyan amiller olma yolunda önemli katkılar sağlamışlardı. Bunun yanında gerek dünyada gerekse Sovyetler Birliği'nde yaşanan sosyal ve siyasî değişikliklerin de Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesine etki eden diğer unsurları teşkil ettiği görülmektedir. Özellikle 1985 yılında Sovyetler Birliği'nin yönetim kadrosunda meydana gelen yenilikle M. Gorbaçev'in hâkimiyete geçmesinin ardından, ülkede uygulamaya konulan "Perestroyka = Yeniden yapılanma" ve "Glastnost = Açıklık" politikası sonucunda Sovyetler Birliği'nin hemen her alanında köklü değişikliklerin meydana gelmeye başladığı bilinmektedir. Kırım Türklerine yönelik baskılar da bu dönemde ortadan kalkmaya başlamış, hapishanelerdeki liderleri serbest bırakılmaya başlanmıştı. Mustafa Cemiloğlu da Aralık 1986'da tutuklu bulunduğu Magadan Hapishanesinden çıkarılarak özgürlüğüne kavuşmuştu.¹⁴²

Sovyet yetkililer Kırım Türklerinin temsilcileriyle görüşmelerde bulunmuşlar ve meselelerinin çözüleceği yönünde vaatlerde bulunmuşlardı. Ancak bunlar birer vaat olmaktan öteye gidememişti. Taleplerine müspet cevaplar alamayan Kırım Türk temsilcileri, bunun bir sonucu olarak seslerini daha yüksek ve farklı

usullerle duyurmaya karar vermişlerdi. Bunu gerçekleştirmek için Moskova'da büyük bir miting tertip ettiler. 23 Temmuz 1987 günü Sovyet rejiminin kalbi olarak kabul edilen Kızıl Meydan'da toplanan yüzlerce Kırım Türkü ve onları destekleyen Sovyet vatandaşları, Sovyetler Birliği'nde eşi benzerine az rastlanan bir miting gerçekleştirdiler. Mustafa Cemiloğlu'nun önderliğinde tertip edilen bu gösteri, orada bulunan yabancı basın mensupları tarafından bütün dünyaya aksettirilmiş ve tüm dünya kamuoyu tarafından ilgi ve dikkatle takip edilmişti.¹⁴³ Mitingin devam ettiği bir sırada Sovyet resmi haber ajansı TASS tarafından bir duyuru yayınlanmıştı.¹⁴⁴ Bu duyuruya göre, Sovyet yönetimi Kırım Türklerine "büyük haksızlık yapıldığını" kabul ediyor ve meselenin çözümü için bir devlet komisyonu kurulduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte, açıklamada yer alan ifadelerden Sovyet devletinin eskiden beri sahip olduğu görüşlerinin kaybolmadığı da anlaşılmaktadır. Bu hususta açıklamanın Kırım Türklerinin taleplerini karşılama noktasında yapıcı bir yaklaşımda bulunmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim Kırım Türklerinin vatana düzenli ve toplu olarak dönüş, millî özerkliğin tesisi gibi olmazsa olmaz istekleri, Kırım'ın demografik yapısı gibi mazeretler ortaya sürülerek savuşturulmak istenmektedir. Böyle bir durumun ise Kırım Türkleri tarafından kabul görmesi, daha önce yaşanan örneklerde de görüldüğü üzere ihtimal dahilinde bulunmamaktadır.

Kırım Türkleri bu açıklamaya ve sunulan çözüm önerilerine karşı tepkilerini yine kendilerine özgü usullerle vermişlerdi. Nihayet verdikleri bu tepkiler, Sovyet hükümetinde olumlu bir tesir bırakmış ve 14 Kasım 1989'da vatanlarına dönüş yolunu açan bir deklarasyonun yayınlanmasında etkili olmuştu. Belirtilen tarihte Sovyetler Birliği YSP tarafından kabul edilen bu deklarasyona göre, sadece Kırım Türkleri değil, daha önce kendilerine haksızlık yapılan bütün Sovyetler Birliği vatandaşlarının hakları kendilerine iade edilmiş ve bu haklar devlet garantisi altına alınmıştı.¹⁴⁵ Sovyetler Birliği'nin en yüksek makamı tarafından açıklanan bu deklarasyon ile Kırım Türklerinin ve vatanlarından uzakta yaşayan diğer toplulukların, özgürce, hiçbir sınırlama olmadan vatanlarına dönebilmeleri için bütün hukukî ve sunî engeller ortadan kaldırılmış oldu. Devlet artık Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşünü engellemek için değil, bilakis bu dönüşü organize etmekle ilgilenmeye başlayacaktı. Bu doğrultuda, Kırım Türklerinin sorunlarıyla meşgul olmak amacıyla bir komisyon kurulmuştu. Komisyon bu konuda çalışmalara başlayarak bir göç planı hazırlamıştı. Bu plana göre, öncelikle Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşü ve millî bütünlüklerinin tesisinin kanunî hakları olarak kabul edilmesi gerekiyordu. İkinci olarak, Kırım Türk toplumunun dönüş meselesi merkezî yönetim tarafından rasyonel bir şekilde ele alınıp birbirini takip eden üç safhada gerçekleştirilmesi öngörülmüştü. Birinci safhada altyapı,

konut, sosyo-kültürel ortam ve üretim alanındaki gelişim meselelerinin aynı anda çözülmesiyle, şahısların yakınlık dereceleri göz önünde bulundurularak dönüşün devlet denetiminde yapılması planlanmaktaydı. İkinci safhada, şahısların kendi başlarına, bireysel imkânları kullanarak dönmeleri tasarlanmaktaydı. Bu durumda devlet bir takım yükümlülüklerden kurtulmuş olacaktı. Üçüncü safha ise, grup halinde toplu dönüş planlarıydı. Böylece toplu olarak Kırım'a dönenlerin bir arada yaşayarak yeni köyler veya kasabalar meydana getirmeleri düşünülmekteydi.¹⁴⁶

Netice olarak, 1944 yılından beri Kırım Türklerinin vatana dönüş uğruna verdiği mücadeleler geç de olsa meyvesini vermiş ve kitleler halinde vatana dönüş başlamıştır. Bunun neticesinde, 1987 yılında Kırım'a yerleşen Kırım Türklerinin sayısı 2.300, 1988'de 19.3000 kişi iken, bu sayı 1989'da 28.000'e yükselmişti. 1 Mayıs 1990 itibarıyla ise Kırım'da toplam olarak 83.116 Kırım Türkü yaşamaya başlamıştı.¹⁴⁷ Bu arada daha önce Ukrayna'ya bağlı bir bölge olan Kırım, 12 Şubat 1991'de Ukrayna Cumhurbaşkanı L. Kravchuk'un imzasını taşıyan bir kanunla tekrar Özerk SSC hâline getirildi.¹⁴⁸ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız bir cumhuriyet hâline gelen Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Kırım'da 1995 nüfus sayımına göre 2.600.000 kişi yaşamaktadır. Bunun % 67'sini Ruslar, % 22'sini Ukraynalılar, % 10'unu Kırım Türkleri ve % 1'ini diğerleri (Karaim, Kırımçak, Rum, Ermeni, Alman, Bulgar, Yahudiler) oluşturmaktadır.¹⁴⁹

Bu yazımızı Kırım Türklerinin vatanlarına serbest olarak dönmeye başladıkları 1990 yılı ile sınırladık. Bundan sonraki süreç de ayrı bir çalışma konusudur. 1995'de Kırım'da % 10 nüfusa ulaşan Kırım Türkleri, 2014 yılı itibarıyla yaklaşık 350.000 kişilik nüfuslarıyla bölgede % 15'lik bir orana ulaşmışlardır. Ancak 2014 yılının ilk aylarında Ukrayna genelinde başlayan olaylar, Kırım'ın Ukrayna'dan ayrılarak Rusya'ya bağlanması kararıyla sonuçlanan referandum yapılmasına yol açmış, ardından da Rusya Kırım'ı resmen ilhak ettiğini açıklamıştır.

Bu durum karşısında en büyük şaşkınlığı ve huzursuzluğu elbette Kırım Türkleri yaşamıştır. Daha önce bir kaç defa Rus hakimiyeti altında yaşamak zorunda kalan ve her defasında da tarifsiz acılara gark olan Kırım Türkleri, haklı olarak benzer durumlarla yeniden karşılaşmanın endişesini derinden hissetmektedir.

Görünen o ki, Rusya'nın Kırım'ı, hatta daha da ileri giderek Ukrayna'nın doğusunu ele geçirmesine kimse dur diyemeyecek. Bu noktada ümidimiz hem Kırım Türklerinin hem de bölgede yaşayan diğer Rus olmayan unsurların kendi topraklarında huzur içinde yaşamaları, tarihin yeni bir Stalin çıkararak yeni acılar yaşatmamasıdır.

- 1 P. von zur Mühlen, **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında**, Çev. E.B. Özbilen, Ankara, Mavi Yayınları, 1984, s. 220; E. Kırımal, "Kırım Türkleri", **Dergi**, S. 59, 1970, s. 11'de Alman ordusunun Kırım'a girmesinden sonra Akmesjid (Simferopol) şehrinin resmi hükümet dairelerinden birinde Stalin hükümetinin daha 1941 sonbaharında Kırım Türklerini tamamen Kazakistan'a sürgün etme niyetini ortaya koyan bir belgenin ele geçirildiği ifade edilmektedir.
- 2 Ukrayna SSC Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Kırım Türkleri ve diğer milletlere mensup kişiler hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'e gönderdikleri rapor (15 Nisan 1967), **Ukrayna Devlet Merkezi Arşivi (TsDAGO Ukraini)**, fon (f). 1, liste (L). 24, dosya (d). 6321, yaprak (y). 12-15.
- 3 A. Dallin, **German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies**. London-New York, St. Martin's Press, 1957, s. 51-52, 253-254.
- 4 A. Nekriç, **Nakazannıye Narodı**, New York, Khronika, 1978, s. 24-25.
- 5 Bu konuda bkz.: N. Abdülhamitoğlu, **Yüz Binlerin Sürgünü**, İstanbul, Boğaziçi, 1974, s. 43.
- 6 E. Kırımal, "Sovyet Rusya Hâkimiyeti Altında Kırım", **Dergi**, S. 49, 1967, s. 65.
- 7 M. Ülküsal, **II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası**, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1976, s.19 vd.
- 8 E. Kırımal, "Kırım Türkleri", **Dergi**, S. 59, 1970, s. 11.
- 9 O. Özkırım, "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler", **Emel**, S. 25, 1964, s. 15; Kırımal, "Sovyet Rusya Hâkimiyeti...", s. 66.
- 10 **Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye**, Ed. S.G. Agacanov, A.N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988, s. 83; Mühlen, Kırım Türk gönüllülerin sayısının bir ara 20 bin kişiye ulaştığını belirtmektedir, Mühlen, a.g.e., s. 186.; Kırımal, Bolşeviklere karşı silahlı mücadeleye katılan Kırım Türklerinin toplam sayısının 1942-1944 yıllarında 8000 ile 20000 asker olarak değiştiğini belirtiyor: **Der Nationale Kampf Der Krimturken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918**, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952, s. 305; Ülküsal 14 batalyon ve 4 bin kişilik bir gruptan bahseder, **Berlin Hatıraları**, s. 108-109; Broşçevan ve Tıglyants'a göre, bu tür gönüllü teşekküller 200-300 kişilik 10 tabur ve 14 bölükten oluşuyordu, Broşçevan-Tıglyants, age., s. 35; Nekriç eserinde kendi köylerini korumak için "Yerel" Nefs-i Müdafaa Taburlarına katılanlardan bahsediyor ancak bir sayı vermiyor, age., s. 32-33.
- 11 203 yerleşim bölgesinden 5655 kişi ve 5 esir kampından 3600 kişi. Bkz. G. A., Litvin, "Krimsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tret'yevo Reyha Svidetelsvuyet", **Vayenno-İstoriçeskiy Jurnal**, S. 3, Moskva, 1991, s. 91-93.
- 12 Kırımal, "Kırım Türkleri", s. 11.
- 13 Broşçevan-Tıglyants, age., s.35; **Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 91.
- 14 E. Kırımal, **Nationale Kampf** s. 314.
- 15 A. Fisher, **The Crimean Tatars**, California, Hoover Institution, 1978, s. 156-157; Sovyetler Birliği döneminde yazılan eserlerde bu komiteden "Burjuvazi-mülliyetçi komite" olarak bahsedilmektedir. Görevleri arasında, partizan hareketine karşı mücadele için teşkilatlanma, Sovyet ve komünist faaliyetlerin imhası, eski adet ve geleneklerin yeniden canlandırılması vb. hususların yer aldığı belirtilmektedir: **Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 81-82.
- 16 Broşçevan-Tıglyants, age., s. 34; Nekriç, age., s.141; Ahmet Han Sultan'a 24 Ağustos 1943'te Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanı, 29 Haziran 1945'te ise Lenin nişanı ile ikinci madalya olarak "Zalotaya Zvezda" (Altın Yıldız) verilmiştir, **Kırım:Proşloye i Nastoyaşçeye**, s. 84.
- 17 "Obraşçeniye Krimskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS", **Natsional'nyy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov**, Sostavitel': R. Kupçinskiy, Kiyiv, Suçasnist', 1975, s. 288-326.

- 18 Nekriç, age., s. 38-39.
- 19 age., s. 35-37.
- 20 N. Devlet, "240 Kırım Türkünün Müracaatı", **Emel**, S. 146, 1985, s. 4.
- 21 Fisher, age., s. 162.
- 22 Broşçevan-Tiglyants, age., s. 8-9.
- 23 V.N.Zemskov, "Spetsposelentsı", **Sotsis (Sotsiologičeskiye İssledovaniya)**, No. 11, Moskva, 1990, s. 3-4; "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", Haz. N.F. Bugay, **Kommunist**, No. 3, Moskva, 1991, s. 101.
- 24 "Pogrujeni v Eşelonı i Otravlenı k Mectam Poselenii...", Haz. N.F. Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1991, s. 144.
- 25 "40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov", Haz. N.F. Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1992, s. 122; Zemskov, **a.g.m.**, s. 5.
- 26 "Deportatsiya...", s. 111.
- 27 age., s. 102.
- 28 "Pogrujeni...", s. 145.
- 29 Mühlen, age., age., s. 226; "Deportatsiya...", s. 104'te 29 Şubat 1943 itibarıyla Çeçen-İnguş ÖSSC'nden toplam 478.479 kişinin sürüldüğü, bunların içinden 91.250 kişinin İnguş olduğu belirtilmektedir.
- 30 "Deportatsiya...", s. 109.
- 31 age., s. 111.
- 32 Broşçevan-Tiglyants, age., s. 27.
- 33 SSCB İçişleri Bakanı ve Devlet Güvenlik Bakanının bu emri için bkz.: M.N. Guboglo-S.M. Çervonnaya, **Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijeniye**, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşenii, Institut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, 1992, s. 42-43; ayrıca bk. **Krımski Tatarı 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidçennya Oçevıdtsıv**, Kiyiv, Ridniy Kray, 1995, s. 71-72.
- 34 "Pogrujeni...", s. 151.
- 35 "Deportatsiya...", s. 107.
- 36 "Pogrujeni...", s. 151.
- 37 **Gös.yer.**; ayrıca bkz. "Deportatsiya...", s. 107.
- 38 GKO'nun Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesi için bk. Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 44-46; ayrıca bk. **Krımski Tatarı**, s. 72-75.
- 39 **Gös.yer.**
- 40 Broşçevan-Tiglyants, age., s. 67.
- 41 S. Courtois, vd., **Komünizmin Kara Kitabı**, Çev. B. Tanatar, vd., İstanbul, Doğan Kitap, 2000, s. 287.
- 42 **Taşkentskiy Protseß: Sud Nad Desyat'yu Predstavitelyami Krımskotatarskogo Naroda, (1 İyulya - 5 Avgusta 1969 g.). Sbornik dokumentov s illustratsiyami**, Amsterdam, Fond im. Gertsena, 1976, s. 27.
- 43 R. Conquest, **Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities**. New York: The Macmillan Company, 1970, s. 61.
- 44 V. Vozgrin, "Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konfliktı", **Krımski Tatarı: İstoriya i suçasnıt. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konferentsii**, Kiev 1995, s. 28.
- 45 A.L. Vesnin, "Kak Proishodilo Vıseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Arman iz Krıma v 1944 godu", **Krımskaya ASSR (1921-1945)**, Simferopol, Tavriya, 1990, s. 239-240.
- 46 "40-50-e Godı...", s. 134.
- 47 Zekiye Settarova, "Hatıralar", Der. E. Özenbaşı, Haz. F. Mertoğul, (Çevirimçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr/hatıralar.htm>, 06.05.2000.
- 48 "Pogrujeni...", s. 152; Beriya da aynı bilgileri içeren telgrafı Stalin ve Molotov'a göndermiştir, "Deportatsiya...", s. 107.

- 49 Gös.yer.
- 50 "Pogrujeni..." , s. 152-153.
- 51 Sürgüne maruz kalan Kırım Türklerinin miktarı konusunda tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Mesela Beriya'nın Stalin'e sunduğu rapordaki resmi rakamlara göre sürgün edilen Kırım Türkleri 183.155 kişiden ibarettir: "**Deportatsiya...**", s. 109. Kırım KP MK'nin sürgünden sorumlu görevlisi Nemikin'in raporlarına göre 187.859, SNK Devlet Komisyonu verilerine göre 188.626 kişidir: V.M. Broşçevan, "Deportatsiya Jiteley Kırma", **Kırımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit**, s. 28, yazar A. Avtarhanov'a göre 423.100 Kırım Türkü sürgün edilmiştir: Abdurahman Avtarhanov, "İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma", **Drujba Narodov**, Nu. 1-5, Moskva, 1991, s. 206; E. Allworth'un tespitine göre, sürgün sonrasında hayatını kaybeden Kırım Türklerinin % 46.2 oranında olması ve hayatta kalan % 54'lük oranın ise 228.474 kişiye tekabül ettiğini belirterek, Kırım'da yaşayan Türklerin 423.100 kişi olduğunu ifade etmektedir: E. Allworth, "The Crimean Tatar Case", **Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival**, Ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 6; Bunun yanında **Krımskotatarskoye Natsinal'noye Dvijenije** adlı eserde Kırım Türk Müilli Hareketi mensupları tarafından 1966'da yapılan Kırım Türklerinin gayr-i resmi nüfus sayımı sonuçlarına göre, sürgün edilen halkın toplamının 238.500 kişi olduğu belirtilmektedir: Guboglo-Çervonnaya, age., C. I, s. 80.
- 52 M. B. Altan, "The Arabat Tragedy: Another Page from the "Surgun", (Çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/arabat.htm>, 08.04.2000; ayrıca bkz. V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", **Yıldız**, S. 4, 1991, s. 138. Öyle ki, sürgünden sonra Kırım'da Türk olarak sadece Hazar Türklerinin torunları olan 3301 Karaim Türkü kalmıştı: Bkz. E. Kırınal, "Muhtelif Haberler", **Dergi**, S. 48, Münih, 1967, s. 79.
- 53 V. İbrahim, "Bitmeyen Çileli Yıllar", Der. S. Bilal vd., **Emel**, S. 208, 1995, s. 30; "Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge", **Emel**, S. 62, 1971, s. 34; F. Kerimova, "Hatıralar", hzl. Z. Yüksel, **Emel**, S. 203, 1994, s. 28.
- 54 H.D. Mustafayev, "Vozmeşçeniye Moral'nogo i Material'nogo Uşçerba, Nanesennogo Krımskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii: Printsipi i Podhogi", **Kırımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Kiyiv, Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologu NAN Ukraini, Kiev 1995, s. 54.
- 55 "**Deportatsiya...**", s. 109.
- 56 Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 45.
- 57 Broşçevan-Tıgliyants, age., s. 67.
- 58 age., s. 48; Bir başka tespite göre ise, sürgünden sonra yaklaşık 80 bin adet ev/bina, 34 bin kadar bağ-bahçe, 500 bin civarında büyük baş hayvan müsadere edilmiştir: Mustafayev, age., s. 55.
- 59 Broşçevan-Tıgliyants, age., s. 68.
- 60 Vozgrin, "**Genotsid...**", s. 28.
- 61 Nekiç, age., age., s. 40.
- 62 Broşçevan-Tıgliyants, age., age., s. 74.
- 63 age., s. 81-82.
- 64 Vozgrin, "**Sürgünlük Siyaseti**", s. 140.
- 65 Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Türkler ve diğer milletlere mensup vatandaşlar hakkında Ukrayna KP MK I. Sekreteri P.Y. Şelest'e gönderdikleri rapor, 15 Nisan 1967, **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15.
- 66 Nekiç, age., s. 39.
- 67 Kırım ÖSSC'ndeki Rayon ve Rayon Merkezlerinin isimlerinin değiştirilmesi hakkında RFSSC YSP'nun kararı için bkz.: Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 47.

- 68 Kırım ÖSSC'nin lağvedilip RFSSC bünyesinde Kırım bölgesine dönüştürülmesi hakkında SSCB YSP'nun kararı için bk. age., s. 48.
- 69 Bu konu hakkında bkz.: "İnformatsiya "v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR" 19 Fevralya 1954 g.", **Pravda Ukraini**, 27 Fevralya (Şubat) 1954, s. 2; ayrıca, S. Çervonnaya, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", Çev. İ. Yıldırım, A. Mertol, **Emel**, S. 191, 1992, s. 6.
- 70 "Otkritoye Pis'mo v Zaşçitu Krımskih Tatar", **Natsional'nyy Vopros v SSSR**, s. 328.
- 71 L. Aleksiyeva, **İstoriya İnokomislya v SSSR**, Vermont, Khronika Press, 1984, s. 111.
- 72 Broşçevan-Tıgliyants, age., s. 86.
- 73 HAYALİ, R. "Spetskontingent", **Kırım Gazetesi**, Akmesid (Simferopol), 22 Şubat 1997.
- 74 Aleksiyeva, a.g.e., s. 110.
- 75 Hayali, gös. yer.
- 76 İDRİSLİ, A. N. "Yalıboyu'ndan Özbekistan Çölllerine", hzl. N. Sarısoy, **Emel**, S. 210, s. 37.
- 77 A. Seyitmuratova, **Natsional'noye Dvijeniye Krımskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı**, Akmesid (Simferopol), 1997, s. 3.
- 78 S. Gitlin, "Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Developments", (Çevirimişi) http://www.ca-c.org/journal/eng01_2000/10.gitlin.shtml, 28.01.2000.
- 79 M. Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)**, İstanbul, Baha Matbaası, 1980, s. 298; Fisher, a.g.e., s. 314.
- 80 Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", s. 141.
- 81 Broşçevan-Tıgliyants, age., s. 90.
- 82 A. Sheehy, "Kırım Tatarları", **Emel**, S. 69, 1972, s. 21.
- 83 **Taşkentskiy Protsess**, s. 590.
- 84 Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 47; **Krımski Tatarı**, s. 76.
- 85 Broşçevan-Tıgliyants, age., s. 107.
- 86 Hayali, age., 3 Mart 1997. Bu konuda ayrıca bkz.: K. Özcan, **Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Millî Mücadele Hareketi (1944-1990)**, İstanbul, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 99-102.
- 87 Aleksiyeva, age., s. 110.
- 88 Hayali, age., 17 Mart 1997.
- 89 Bu karamame hükümleri aynı zamanda, sürgüne maruz kalan Çeçen-İnguş, Karaçay, Balkar, Kalmık ve Almanları da içine alıyordu: Broşçevan-Tıgliyants age., s. 109.
- 90 Hruşçev konuşmasında ayrıca "hatta müsait bir yer bulanabilse idi halinde bütün Ukraynalılar da bu sürgüne maruz kalacaktı" şeklinde bir ifade bulunmuştu: O. Sander, **XX., XXI. Ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, Ankara, S.B.F. Yayınları, 1967, s. 8; ayrıca Abdülhamitoğlu, age., s. 121-122.
- 91 V.N. Zemskov, "Massovoye osvobojeniye Spetsposelentsev i Ssilnih (1954-1960 gg.)", **Sotsis**, Nu. 1, Moskva, 1991, s. 10.
- 92 T.F. Pavlova, "Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v 40-50-ıye godı", **Deportatsii Naradov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materialı k Serii "Narodı i Kul'turı"**, XV/1, Moskva, RAN İnstitut Etnologii i Antropologii, 1992, s. 14. Ancak bu kararnameye göre, sürgün edilen Almanlar daha önce yaşadıkları yerlere dönme hakkına sahip olmadıkları gibi, sürgün esnasında onlardan müsadere edilen malların da iadesi söz konusu değildi.
- 93 **Deportatsii Naradov SSSR**, s. 81, 88; Ukrayna KP MK Sekreteri A. Kiriçenko, 15 Eylül 1954'te Hruşçev'e yazmış olduğu bir mektupta, 1944 yılında sürgüne gönderilen Kırım Türkleri ile diğer toplulukların bir daha Kırım'a girmelerinin yasaklanmasını ve müsadere edilen malların iadesine izin verilmemesini talep ediyordu; bk. 1944 yılında sürgün edilen ve sürgünlükten serbest bırakılanların Kırım bölgesine yerleşmek istemeleri hakkında Ukrayna KP MK birinci sekreteri O.İ. Kiriçenko'nun

- SBKP MK Sekreteri Hruşçev'e mektubu (15 Mart 1954), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 3614, y. 7-8.
- 94 Aleksiyeva, age., age., s.124.
- 95 KP Zaporozhye bölge komitesinin Ukrayna KP MK birinci sekreteri Kirişenko'ya gönderilen, Kırım Türkleri, Almanlar, Rumlar ve diğerlerinin yerleşmek için Akimov ve Melitopol rayonlarına geldiklerini bildiren rapor (26 Ekim 1956), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4306, y. 187-188.
- 96 Kırım'da yaşamış olan Türk asıllı şahıslar hakkında Ukrayna İçişleri Bakanı İ. Golovçenko'nun raporu (21 Kasım 1969), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.
- 97 Rusçası **İnitsiativnaya Gruppa**.
- 98 "1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Millî Hareketi", **Emel Mecmuası**, Vol 1. Sovyet Rusyadaki Kırım Tatar Millî Hareketi Organı, New York, Kırım Tatar Millî Merkezi, 1978, s. 19; Aleksiyeva, age., s. 112; Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 101.
- 99 "1957-1975 Seneleri...", s. 24.
- 100 Aleksiyeva, **gös.yer**.
- 101 Özcan, age., s. 123.
- 102 "1957-1975 Seneleri...", s. 25.
- 103 Örnek olarak bk. Kırım Türklerinden birkaç kişinin Kırım'daki faaliyetleri hakkında KP Kırım bölge komitesi tarafından Ukrayna KP MK birinci sekreteri Podgorniy'e yazılan rapor (25 Ağustos 1958), **TsDAGO Ukraini**, f.1, L. 24, d. 4740, y. 73-80.
- 104 Sheehy, age., s. 23. Sovyet güvenlik organlarının takibatına maruz kalan Kırım Türklerinin sayısı 1973 yılına kadar 5000 kişiyi bulmuştu. Bu konuda bkz.: "Vsenarodniy Zapros Krimskotatarskogo Naroda v Politbyuro TsK KPSS", **Samizdat Belgesi**, Nr. 1884, Dekabr 1973, s. 4-5. (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
- 105 **Taşkentskiy Protsess**, s. 57.
- 106 A.P. Grigorenko, **A Kogda Mı Vernyomsya**, New York, Crimea Foundation, 1977, s. 11-12; ayrıca bkz.: **Krımski Tatari**, s. 160-174; **Natsional'niy Vopros**, s. 255-271.
- 107 "1957-1975 Seneleri...", s. 29.
- 108 Guboglo-Çervonnaya, age., C. I, s. 106.
- 109 Aleksiyeva, age., s. 114.
- 110 Guboglo-Çervonnaya, **gös.yer**.
- 111 Sovyetler Birliği'nde bu tür yayınlar **samizdat** (kendi basım) olarak adlandırılmaktadır.
- 112 Fisher, age., s. 178.
- 113 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. K. Çapraz, "Kırım Tatar Türklerinde Basın", **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 28-29.
- 114 Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'in 1965 yılında Kırım Türklerinin Kırım'ı ziyaretleri hakkında SBKP MK'ne verdiği bilgi (12 Kasım 1965), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 5991, y. 207-208.
- 115 Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasından sonra Kırım bölgesindeki Kırım Türkleri arasında meydana gelen oluşumlar hakkında KGB raporu (5 Şubat 1966), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.
- 116 **Gös.yer**.
- 117 "Daha Önce Kırım'da Yaşamış Olan Tatar Asıllı Vatandaşlar Hakkında SSCB YSP'nun Kararı (5 Eylül 1967)", Guboglo-Çervonnaya, age., age., C. II, s. 51. Bu kararname metni için ayrıca bkz.: **Krımski Tatari**, s. 106-107; "Af Kararnamesi", **Emel**, S. 47, 1968, s. 3.
- 118 Sheehy, age., s. 25.
- 119 Kırım Türklerinin talepleri arasında mezkûr kararnamenin Kırım'daki gazetelerde de yayınlanması, kendilerinin nerelere yerleştirilecekleri, eğitim ve çalışma şartlarının nasıl olacağı gibi hususlar yer almaktaydı. Bu konuda Ukrayna KP Kırım bölge komitesinin SBKP MK Politbürosunun Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesinin uygulanması hakkındaki malumatı (15 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 33-37.

- 120 5 Eylül 1967 tarihli SCB YSP kararnamesinden sonra Kırım Türklerinin gelişleri hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı -Gizli- (3 Ekim 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.
- 121 Kırım Türklerinin Kırım'a gelişi hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı (21 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.
- 122 Aleksiyeve age., s. 117.
- 123 Örnek olarak bk. age., s. 118.
- 124 **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.
- 125 Aleksiyeve, age., s. 118.
- 126 Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko'nun, Mayıs-Haziran 1968 tarihinde yürütülen Kırım Türklerinin yerleşimi çalışmaları hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri O. Lyaşek'e raporu (19 Haziran 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.
- 127 Kırım Türklerinin Ukrayna topraklarında yerleştirilmesi hakkında Ukrayna KP MK İdari organlar şubesinin Ukrayna KP MK sekreteri İ. Lutak'a raporu (6 Ağustos 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 22-24.
- 128 **Şest Dney - "Belaya Kniga"- Sudebniy Protsess İli Gabaya i Mustafa Cemileva**, Ed. M. Serdar, New York, Fond Kırım, 1980, s. VI-VII.
- 129 "Kırım Türklerinin Moskova'daki Temsilcilerinin Protestosu", **Emel**, S. 47, 1968, s. 14-15.
- 130 Fisher, age., s. 190.
- 131 Sheehy, age., s. 30.
- 132 **Şest Dney**, s. 401.
- 133 KTMH'ndeki düşüşü daha net bir şekilde SBKP Kongrelerine gönderilen dilekçelerin altına atılan imza sayılarından da izlemek mümkündür. 1966 yılında XXIII. Kongreye 130 bin imzalı dilekçe gönderilirken, XXIV. Kongreye 60 bin, XXV. Kongreye 20 bin, XXVI. Kongreye ise sadece 4 bin imzalı dilekçe gönderilmiştir. Bu hususta bkz.: Aleksiyeve, age., s. 124-125; "1957-1975 Seneleri...", s. 43.
- 134 1973 verilerine göre Herson'da 1541, Zaporojye'de 1063, Donetsk'de 693, Odessa'da 61 kişi yaşıyordu. Az miktarda Kırım Türkü de Voroşilovgrad, Kirovograd, Kiev, Nikolayev, Çerkassi ve Harkov'da ikâmet etmek zorunda kalmıştı. 1968'den itibaren 650 kişi çeşitli sebeplerle Ukrayna sınırlarını terk etmişti. 1 Mayıs 1973 tarihli Ukrayna İçişleri Bakanlığı verilerine göre Ukrayna SSC'nde toplam 6874 kişi yaşamaktaydı. Bunlardan Kırım'da 23 aile (101 kişi), Herson'da 31 aile (142 kişi) Zaporojye'de ise 2 ailenin (8 kişi) ikâmet kaydının yapılmadığı belirtilmektedir: Ukrayna KP MK İdari Organlar Şubesi Müdürü Opanasyuk'tan Ukrayna KP MK birinci sekreteri V.V. Şçerbitskiy'e Sunulan Rapor (14 Temmuz 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 26-31.
- 135 Kırım Türkleri ağırlıklı olarak İçki (Sovyet) (860 kişi), Lenin (841 kişi), Larindorf (Pervomay) (591 kişi), Karasu Bazar (Belogor) (468 kişi) rayonlarında yerleştiler: Kırım KP Sekreteri Kiriçenko, İşçiler Meclisi Başkanı Çemodurov ve Ukrayna KGB Yardımcı şefi Troyak'ın Ukrayna KP MK'ne Kırım'da Kırım Türklerinin faaliyetlerinin artması hakkındaki raporu (27 Kasım 1975), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 6-10.
- 136 **Jivoy Fakel: Samosojjeniyeye Musı Mamuta (Sbornik dokumentov)**, Ed. R. Cemilev, New York, Fond Kırım, 1986, s. 63-65; Özcan, age., s. 194-196.
- 137 Kırım bölgesindeki pasaport kurallarının pekiştirilmesi yönünde ilave kararlar hakkındaki SSCB Bakanlar Kurulu Kararnamesi (1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 3.
- 138 Guboglo-Çervonnaya, age., C. I, s. 125.
- 139 Kırım'da uygulanan pasaport kuralları hakkında Ukrayna KP MK idari organlar şubesi şefi A. Çumak'ın Ukrayna KP MK Sekreteri V: Şçerbitskiy'e verdiği malumat (17 Mart 1979), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1940, y.10-11.
- 140 Devlet, "240 Kırım Türkü...", s. 11.

- 141 "Kırım Tatarları Sovyet Devletine Karşı", Çev. H. Kırmı, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 17.
- 142 Cemiloğlu'nun hapisten kurtulmasında Kırım Türkleri ve A. Saharov başta olmak üzere diğer insan hakları savunucularının dönemin ABD Başkanı R. Reagan'a yazdıkları mektubun büyük etkisi olduğu belirtilmektedir; bk. Guboglo-Çervonnaya, age., C. I, s. 285.
- 143 KARATAY, Z (1987). "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti?", **Emel**, S. 161, s. 4-5.
- 144 Duyuru metni için bk. "TASS Ajansının 23 Temmuz 1987 Tarihli Kırım Tatarlarıyla İlgili Açıklaması", çev. H. Kırmı, **Emel**, S. 161, 1987, s. 24-26.
- 145 "Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuza Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik", **Pravda**, 15 Noyabrya 1989.
- 146 Kırım Tatar halkının problemleriyle ilgilenen Komisyonun çözüm ve önerileri hakkında bkz. Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 81.
- 147 Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 254.
- 148 Ukrayna SSC'nin Kırım ÖSSC'ni yeniden tesis eden kanunu hakkında bkz.: Guboglo-Çervonnaya, age., C. II, s. 103.
- 149 "Kırım'a Genel Bakış", (Çevirimiçi) www.vatankirim.net/genel.htm, 10.04.2001.

Kaynaklar

Ukrayna Devlet Merkezi Arşivi (TsDAGO Ukraini), Fon (f). 1, Liste (l). 24, Dosya (d). 6321, Yaprak (y). 12-15.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 3614, Y. 7-8.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 4306, Y. 187-188.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 5991, Y. 207-208.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 6166, Y. 50-55.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 6321, Y. 12-15.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 6321, Y. 33-37.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 6321, Y. 39-47.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 24, D. 6321, Y. 49-55.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 1250, Y. 6-10.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 1740, Y. 3.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 1940, Y.10-11.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 218, Y. 29-33.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 72, Y. 22-29.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 891, Y. 22-24.

TsDAGO Ukraini, F. 1, L. 25, D. 891, Y. 26-31.

TsDAGO Ukraini, F.1, L. 24, D. 4740, Y. 73-80.

Abdülhamitoğlu, N., *Yüz Binlerin Sürgünü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1974.

ALEKSİYEVA, L., *İstoriya İnokomsliya v SSSR*, Khronika Press, Vermont 1984.

ALLWORTH, E., "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, ed. E. Allworth, Duke University Press, Durham 1988. ALTAN, M. B., "The Arabat Tragedy: Another Page from the "Surgun", (çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/arabat.htm>, 08.04.2000.

AVTARHANOV, A., "İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma", *Drujba Narodov*, No. 1-5, Moskva 1991.

BROŞÇEVAN, V. M., "Deportatsiya Jiteley Krıma", *Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)*, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiev 1995.

CONQUEST, R., *Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*, The Macmillan Company, New York 1970.

COURTOİS, S., *Komünizmin Kara Kitabı*, çev. B. Tanatar, vd., Doğan Kitap, İstanbul 2000.

ÇAPRAZ, K., (1990), *Kırım Tatar Türklerinde Basın*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

ÇERVONNAYA, S., "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", çev. İ. Yıldırım, A. Mertol, *Emel*, S. 191 (1992).

DALLİN, A., *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*, St. Martin's Press, London-New York 1957.

"Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuzu Sovetskikh Sotsialistiçeskih Respublik", *Pravda*, 15 Noyabrya 1989. "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", ed. N. F. Bugay, *Kommunist*, No. 3, Moskva 1991.

Devlet, N., "240 Kırım Türkünün Müracaatı", *Emel*, S. 146 (1985).

Fisher, A., *The Crimean Tatars*, Hoover Institution, California 1978.

Gitlin, S., "Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Devolopments", (çevirimiçi) http://www.ca-c.org/journal/eng01_2000/10.gitlin.shtml, 28.01.2000.

GRİGORENKO, A. P., *A Kogda Mı Vernyomsya*, Crimea Foundation, New York 1977.

GUBOGLO, M. N. - Çervonnaya, S. M., *Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijeniye*, II, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşeniy, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya, Moskva 1992.

HAYALİ, R., "Spetskontingent", *Kırım Gazetesi*, Akmescid (Simferopol), 22 Şubat 1997.

İBRAHİM, V., "Bitmeyen Çileli Yıllar", der. S. Bilal vd., *Emel*, S. 208 (1995).

İdrisli, A. N., "Yalıboyu'ndan Özbekistan Çöllerine", haz. N. Sansoy, *Emel*, S. 210.

"İnformatsiya "v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR" 19 Fevralya 1954 g.", *Pravda Ukraini*, 27 Fevralya (Şubat) 1954.

Jıvoy Fakel: Samosojjeniyeye Musı Mamuta (Sbornik Dokumentov), ed. R. Cemilev, Fond Kırım, New York 1986.

KARATAY, Z., "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti?", *Emel*, S. 161 (1987).

KERİMOVA, F., "Hatıralar", haz. Z. Yüksel, *Emel*, S. 203 (1994).

KIRIMAL, E., "Kırım Türkleri", *Dergi*, S. 59 (1970).

KIRIMAL, E., "Muhtelif Haberler", *Dergi*, S. 48, Münih 1967.

KIRIMAL, E., "Sovyet Rusya Hâkimiyeti Altında Kırım", *Dergi*, S. 49 (1967).

KIRIMAL, E., *Der Nationale Kampf Der Krimturken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918*, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.) 1952.

“Kırım Tatarları Sovyet Devletine Karşı”, çev. H. Kırmılı, *Emel*, S. 141-145 (1984).

“Kırım Türklerinin Moskova’daki Temsilcilerinin Protestosu”, *Emel*, S. 47 (1968).

“Kırım’a Genel Bakış”, (çevirimiçi) www.vatankirim.net/genel.htm, 10.04.2001.

Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye, ed. S. G. Agacanov, A. N. Saharov, İzdatelstvo Misl, Moskva 1988.

Krımski Tatarı 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidçennyya Oçevıdıtıv, Ridniy Kray, Kiyiv 1995.

LİTVİN, G. A., “Krımsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Treťyevoy Reyha Svidetelsvuyet”, *Vayenno-İstoriçeskiy Jurnal*, S. 3, Moskva 1991.

MUSTAFAYEV, H. D., “Vozmeşçeniye Moral’nogo i Material’nogo Uşçerba, Nanesennogo Krımskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii: Printsipi i Podhogi”, *Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnıt (Do 50 Riççyya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)*, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Institute Natsional’nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiev 1995.

MÜHLEN, P. (1984), von zur, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. E. B. Özbilen, Ankara: Mavi Yayınları,

NEKRİÇ, A. (1978), *Nakazanıyye Narodı*, Khronika, New York

“Obraşçeniye Krımskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS”, *Natsional’niy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov*, Sostavitel’: R. Kupçinskiy, Suçasnıt’, Kiyiv 1975, s. 288-326.

ÖZCAN, K. (2001), *Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Millî Mücadele Hareketi (1944-1990)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul

ÖZKIRIM, O., “II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler”, *Emel*, S. 25 (1964).

Pavlova, T. F., “Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Narodov v 40-50-ıye godı”, *Deportatsii Narodov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materiali k Serii “Narodı i Kul’turı”*, XV/1, RAN İstitut Etnologii i Antropologii, Moskva 1992.

“Pogrujenı v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii...”, Sostavitel’: N. F. Bugay, *İstoriya SSSR*, No. 1, Moskva 1991.

SANDER, O., XX., XXI. Ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası, S.B.F. Yayınları, Ankara 1967.

Settarova, Z., “Hatıralar”, der. E. Özenbaşı, haz. F. Mertoğul, (çevirimiçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr/hatıralar.htm>, 06.05.2000.

SEYİTMURATOVA, A., *Natsional’noye Dvijeniye Krımskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı*, Akmesjid (Simferopol) 1997.

SHEEHY, A., “Kırım Tatarları”, *Emel*, S. 69 (1972).

“Sovyetler Birliği’ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge”, *Emel*, S. 62 (1971).

Şest Dney - “Belaya Kniga”- Sudebniy Protsess İli Gabaya i Mustafa Cemileva, ed. M. Serdar, Fond Kırım, New York 1980.

“TASS Ajansının 23 Temmuz 1987 Tarihli Kırım Tatarlarıyla İlgili Açıklaması”, çev. H. Kırımlı, *Emel*, S. 161 (1987), s. 24-26.

“Taşkentskiy Protsess: Sud Nad Desyat’yu Predstavitelyami Krimskotatarskogo Naroda, (1 İyulya - 5 Avgusta 1969 g.)”, *Sbornik Dokumentov s İllustratsiyami*, Fond im. Gertsena, Amsterdam 1976.

ÜLKÜSAL, M. (1976), *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım’ın Kurtuluş Davası*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul

ÜLKÜSAL, M. (1980), *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul: Baha Matbaası.

Vesnin, A. L., “Kak Proishodilo Viseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Armyan iz Krıma v 1944 godu”, *Krımskaya ASSR (1921-1945)*, Simferopol, Tavriya, 1990.

VOZGRİN, V., “Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konfliktı”, *Krımski Tatarı: İstoriya i suçasnıt. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konferentsii*, Kiev 1995.

VOZGRİN, V., “Sürgünlük Siyaseti”, *Yıldız*, S. 4 (1991).

“Vsenarodniy Zapros Krimskotatarskogo Naroda v Politbyuro TsK KPSS”, *Samizdat Belgesi*, No. 1884, Dekabr 1973, s. 4-5. (Yunus Kandimov’un özel arşivinden alınmıştır).

ZEMSKOV, V. N., “Massovoye osvobodeniye Spetsposelentsev i Ssilnih (1954-1960 gg.)”, *Sotsis*, No. 1, Moskva 1991.

ZEMSKOV, V. N., “Spetsposelentsı”, *Sotsis (Sotsiologičeskiye İssledovaniya)*, No. 11, Moskva 1990.

“1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Millî Hareketi”, *Emel Mecmuası, vol. 1: Sovyet Rusya’daki Kırım Tatar Millî Hareketi Organı, Kırım Tatar Millî Merkezi*, New York 1978.

“40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov”, Sostavitel’: N. F. Bugay, *İstoriya SSSR*, No. 1, Moskva 1992.